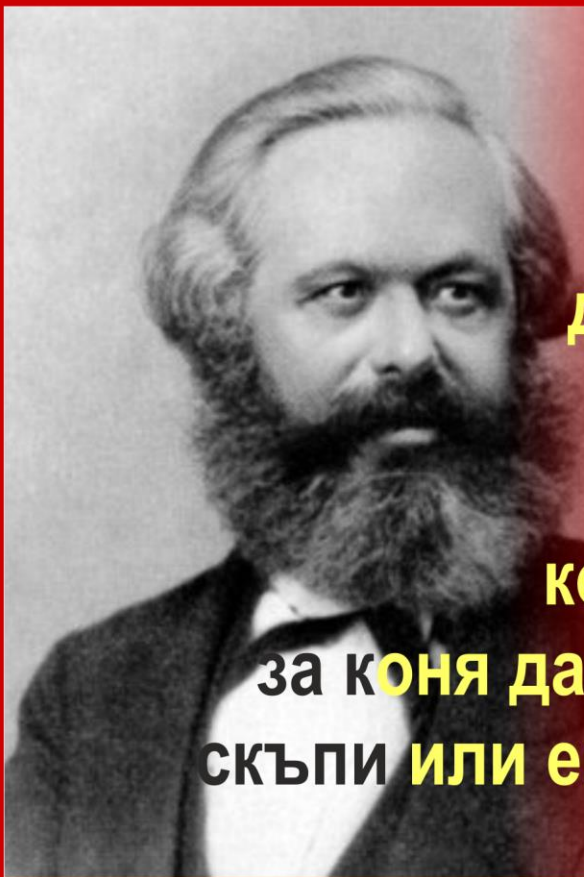

Карл Маркс

КАПИТАЛЪТ

ТОМ ТРЕТИ

Капитализъм:
„...за работника е
толкова безразлично
дали тези средства за
експлоатация са
...евтини или скъпи,
колкото е безразлично
за коня дали го управляват със
скъпи или евтини повод и юзди.“

Карл Маркс

ЧАСТ ПЪРВА

ОТДЕЛ ТРЕТИ

**ЗАКОН ЗА ТЕНДЕНЦИЯТА КЪМ СПАДАНЕ
НА НОРМАТА НА ПЕЧАЛБАТА**

Карл Маркс

КАПИТАЛЪТ

КРИТИКА

НА ПОЛИТИЧЕСКАТА

ИКОНОМИЯ

(на теорията и на практиката)

ТОМ ТРЕТИ

ЦЯЛОСТНИЯТ ПРОЦЕС НА

КАПИТАЛИСТИЧЕСКОТО

ПРОИЗВОДСТВО

ЧАСТ ПЪРВА, ОТДЕЛ ТРЕТИ

ЗАКОН ЗА ТЕНДЕНЦИЯТА

КЪМ СПАДАНЕ НА

НОРМАТА (%-ТА)

НА ПЕЧАЛБАТА

Назад към всички части

Съдържание

ЧАСТ ПЪРВА

ОТДЕЛ ТРЕТИ

ЗАКОН ЗА ТЕНДЕНЦИЯТА КЪМ СПАДАНЕ НА НОРМАТА (%-та) НА ПЕЧАЛБАТА

Глава тринадесета. Законът като такъв

Глава четирнадесета.

Противодействащи причини

I. Повишаване степента на експлоатация на труда

II. Спадане на работната заплата под стойността на работната сила

III. Поевтиняване на елементите на постоянния капитал

IV. Относителното излишно (сврѣх) население

V. Външната търговия

VI. Увеличение на акционерния капитал

Глава петнадесета.

Развитие на вътрешните противоречия на закона

I. Общи бележки

II. Конфликт между разширението на производството и нарастването на стойността

III. Излишък на капитал при излишък на население

IV. Добавки

* БЕЛЕЖКИ (ПРЕПРАТКИ) „ПОД ЛИНИЯ“

(горе)

ЧАСТ ПЪРВА. ОТДЕЛ ТРЕТИ

ЗАКОН ЗА ТЕНДЕНЦИЯТА КЪМ СПАДАНЕ НА НОРМАТА (ПРОЦЕНТА) НА ПЕЧАЛБАТА

ГЛАВА ТРИНАДЕСЕТА

ЗАКОНЪТ КАТО ТАКЪВ

При дадена работна заплата и при дадена продължителност на работния ден променливият капитал, например 100, представлява определен брой привеждани в движение работници, той е показател на този брой. Нека например 100 ф.ст. съставят работната заплата на 100 работника, да речем, за една седмица. Ако тези 100 работника дават толкова необходим труд, колкото и принадлеен труд, ако следователно те ежедневно работят толкова време за себе си, т.е. за възпроизводство на своята работна заплата, колкото за капиталистите, т.е. за производство на принадлежна стойност, то цялата произведена от тях стойност = 200 ф.ст., а произведената от тях принадлежна стойност е 100 ф.ст. **Нормата на принадлежна стойност** $\frac{m}{v}$ би била = 100%. Но тази норма на принадлежна стойност, както видяхме, би се изразявала в твърде различни норми на печалбата съответно на различната величина на постоянния капитал c и заедно с това на целия капитал K , тъй като нормата на печалбата = $\frac{m}{K}$. При норма на принадлежна стойност 100%:

$$\text{Ако } c = 50, v = 100, \text{ то } p' = \frac{100}{150} = 66\frac{2}{3}\%$$

$$\text{Ако } c = 100, v = 100, \text{ то } p' = \frac{100}{200} = 50\%$$

$$\text{Ако } c = 200, v = 100, \text{ то } p' = \frac{100}{300} = 33\frac{1}{3}\%$$

$$\text{Ако } c = 300, v = 100, \text{ то } p' = \frac{100}{400} = 25\%$$

$$\text{Ако } c = 400, v = 100, \text{ то } p' = \frac{100}{500} = 20\%$$

Така при неизменяща се степен на експлоатация на труда една и съща норма на принадлежна стойност би се изразявала в намаляваща се норма на печалбата, защото заедно с материалните размери на постоянния капитал расте, макар и не в същата пропорция, и величината на неговата стойност, а следователно и тази на целия капитал.

Ако приемем по-нататък, че това постепенно изменение на състава на капитала се извършва не само в отделни производствени сфери, но повече или по-малко във всички или поне в решаващите сфери на производство, така че то е равносилно на изменението на средния органичен състав на целия капитал, който принадлежи на определено общество, то такова постепенно нарастване на постоянния капитал в сравнение с променливия необходимо трябва да има за резултат *постепенно спадане на общата норма на печалбата* при неизменяща се норма на принадлежна стойност, или при неизменяща се степен на експлоатация на труда от капитала. Но като закон на капиталистическия начин на производство се оказва, че с развитието на последния се извършва относително намаление на променливия капитал в сравнение с постоянния капитал и следователно с целия привеждан в движение капитал. Това означава само, че еднакъв брой работници, еднакво количество работна сила, с което може да се разполага при помощта на променлив капитал от дадена стойностна величина, поради своеобразни производствени методи, които се развиват в капиталистическото производство, за еднакво време привежда в движение, преработва и производствено консумира постоянно нарастваща маса средства на труда, машини и всякакъв вид основен капитал, суровини и спомагателни материали, а затова – и постоянен капитал, който постоянно расте по своята стойностна величина. Това прогресиращо относително намаление на променливия капитал в сравнение с постоянния и следователно с целия капитал е твърдествено с прогресиращото повишение на средния органичен състав на обществения капитал. Това е също така само друг израз на прогресиращото развитие на обществената производителна сила на труда, което се проявява именно в това, че чрез нарастващото прилагане на машини и изобщо на основен капитал при същия брой работници и за същото време, т.е. с по-малко труд, се превръщат в продукти по-голямо количество суровини и спомагателни материали. На това нарастване на стойностната величина на постоянния капитал – макар то само отдалечено да представлява нарастване на

действителната маса на потребителните стойности, от които вещественно се състои постоянният капитал — съответства растящо поевтиняване на продукта. Всеки индивидуален продукт, разглеждан сам по себе си, съдържа по-малка сума труд, отколкото на по-ниски стъпала на производство, където *отношението* на капитала, изразходван за труд, към капитала, изразходван за средства за производство, представлява несравнено по-голяма величина. Следователно хипотетичната поредица, приведена от нас в началото на главата, изразява действителната тенденция на капиталистическото производство. Последното заедно с прогресиращото относително намаление на променливия капитал в сравнение с постоянния създава все по-висок органичен състав на целия капитал, непосредственият резултат от което е, че при неизменяща се и дори повишаваща се степен на експлоатация на труда нормата на принадлежната стойност се изразява в постоянно спадаща обща норма на печалбата. (Понататък ще бъде показано (*в настоящия том, гл.XIV. ред.*) защо това спадане се проявява не в тази абсолютна форма, а по-скоро като тенденция към прогресивно спадане.) Следователно прогресиращата тенденция на общата норма на печалбата към спадане е само *присъщ на капиталистическия начин на производство израз* на прогресиращото развитие на обществената производителна сила на труда. Това не значи, че нормата на печалбата не може временно да спада и по други причини, но по такъв начин, изхождайки от същността на капиталистическия начин на производство, е доказано като от само себе си разбираща се необходимост, че с неговото развитие общата средна норма на принадлежната стойност трябва да се изрази в спадаща обща норма на печалбата. Тъй като масата на прилагания жив труд постоянно намалява по отношение към масата на привеждания от него в движение предметен труд, към масата на консумираните средства за производство, то отношението на онази част от този жив труд, която не е заплатена и е предметна в принадлежната стойност, към стойностната величина на целия прилаган капитал трябва постоянно да намалява. Но това отношение на масата на принадлежната стойност към стойността на целия прилаган капитал образува нормата на печалбата, която поради това трябва постоянно да спада.

Колкото и прост да изглежда този закон след всичко изложено от нас, цялата предишна политическа икономия не успя да го открие, както ще видим това в един от следващите отдели. Тя виждаше явлението и се мъ-

чеше в противоречиви опити да го обясни. Но при огромното значение, което има този закон за капиталистическото производство, може да се каже, че той е *тайната*, над разрешението на която си блъска главата цялата политическа икономия от времето на Адам Смит, и че различието между различните школи след А. Смит е в различните опити за нейното разрешение. От друга страна, ако се вземе под внимание, че макар цялата предишна политическа икономия да *налучкваше* разликата между постоянен и променлив капитал, тя никога не съумя определено да я формулира: че тя никога не представяше принадлежната стойност отделно от печалбата, а печалбата никога не представяше в чист вид, за разлика от различните нейни образували се една от друга съставни части — промишлена печалба, търговска печалба, лихва, поземлена рента; че, тя никога основно не анализираше различието в органичния състав на капитала, а следователно и образуването на общата норма на печалбата — то престава да бъде загадъчно обстоятелството, че тя никога не успяваше да разреши тази загадка.

Ние преднамерено даваме изложение на този закон, преди да сме показали разпадането на печалбата на различни образували се една от друга категории. Възможността да се изведе този закон независимо от разпадането на печалбата на различни части, които се падат на различни категории лица, направо доказва независимостта на закона в неговата всеобщност от такова разпадане и от взаимните отношения между различните категории печалба, които възникват в резултат от това разпадане. Печалбата, за която говорим тук, е само друго название на самата принадлежна стойност, само че тя е представена в отношение към целия капитал, а не към променливия капитал, от който тя възниква. Следователно спадането на нормата на печалбата изразява намаляващото отношение на самата принадлежна стойност към целия авансиран капитал и затова то е независимо от каквото и да било разпределение на тази принадлежна стойност между различни категории.

Ние видяхме, че на едно стъпало на капиталистическото развитие, когато съставът на капитала $c:v = 50:100$, норма на принадлежната стойност от 100% се изразява в норма на печалбата = $66\frac{2}{3}\%$, а на по-високо стъпало, когато $c:v = 400:100$, същата норма на принадлежна стойност се изразява в норма на печалбата само от 20%. Това, което се отнася до различни по-

следователни стъпала в една и съща страна, се отнася и до различни стъпала на развитие, които съществуват едновременно една до друга в различни страни. В неразвита страна, където първият състав на капитала е среден, общата норма на печалбата би била = $66\frac{2}{3}\%$, докато в страна с втори състав на капитала, която стои на много по-високо стъпало на развитие, тя би била = 20%.

Разликата между двете национални норми на печалба би могла да изчезне и дори да приеме обратен вид поради това, че в по-малко развитата страна трудът би бил по-малко производителен затова по-голямо количество труд би се изразявало в по-малко количество от една и съща стока, по-голяма разменна стойност би се изразявала в по-малка потребителна стойност, следователно работникът би употребил по-голяма част от своето време за възпроизводство на средствата за своето собствено съществуване или на тяхната стойност и по-малка част за създаване на принадлежна стойност, би доставял по-малко принадлежен труд, така че нормата на принадлежната стойност би била по-ниска. Ако например в по-малко развита страна работникът работи за самия себе си $\frac{2}{3}$ от работния ден, а $\frac{1}{3}$ за капиталиста, то при предпоставката на горния пример същата работна сила би се заплащала със $133\frac{1}{3}$ и би доставила излишък само $66\frac{2}{3}$. На променлив капитал $133\frac{1}{3}$ би съответствал постоянен капитал 50. Следователно нормата на принадлежна стойност би съставлявала в този случай $66\frac{2}{3}:133\frac{1}{3} = 50\%$, а нормата на печалбата $66\frac{2}{3}:183\frac{1}{3}$, или приблизително $36\frac{1}{2}\%$.

Тъй като досега още не сме изследвали различните съставни части, на които се разпада печалбата, следователно за нас те още не съществуват, то само за избягване на възможни недоразумения ще забележим предварително следното. При сравнение на страни в различни стадии на развитие, именно страни с развито капиталистическо производство и такива, където трудът още формално не е подчинен на капитала, макар в действителност работникът да се експлоатира от капиталиста (например в Индия, където райотът води стопанство като самостоятелен селянин, следователно неговото производство като такова още не е подчинено на капитала, макар че лихварят във форма на лихва може да изтръгне от него не само целия негов принадлежен труд, но дори, изразявайки се капиталистически, и част от неговата работна заплата) — при такова сравнение би

било твърде погрешно да се измерва величината на националната норма на печалбата по националното равнище на лихвения процент. В тази лихва е включена цялата печалба и дори нещо повече от печалбата, докато в страни с развито капиталистическо производство лихвата съставлява само известна част от произведената принадлежна стойност, респективно печалба. От друга страна, лихвеният процент в този случай се определя предимно от такива отношения (заемите, които лихварите отпускат на аристократите, собствениците на поземлена рента), които нямат решително нищо общо с печалбата, а, напротив, показват само в каква степен лихварят присвоява поземлена рента.

В страни, в които капиталистическото производство се намира на различни стадии на развитие и в които поради това органичният състав на капитала е различен, нормата на принадлежна стойност (един от факторите, които определят нормата на печалбата) в страна, където нормалният работен ден е по-къс, може да стои по-високо, отколкото в страна, където той е по-дълъг.

Първо, ако английският 10-часов работен ден поради своята по-висока интензивност е равен на австрийския 14-часов работен ден, то при еднакво разпределение на работния ден 5 часа принадлежен труд на англичанина могат да представляват на световния пазар стойност по-голяма, отколкото 7 часа на австриеца.

А, **второ**, в Англия принадлежният труд може да съставлява по-голяма част от работния ден, отколкото в Австрия.

Законът за спадането на нормата на печалбата — при което в спадащата норма на печалбата получава израз същата или дори нарастваща норма на принадлежната стойност — означава с други думи следното: ако вземем някое определено количество среден обществен капитал, например капитал 100, то все по-голяма част от него се състои от средства на труд, все повече нараства, а все по-малка част от него се състои от жив труд. Следователно, тъй като съвкупната маса жив труд, прибавяна към средствата за производство, се намалява в сравнение със стойността на тези средства за производство, то в сравнение със стойността на целия авансиран капитал се намалява и незаплатеният труд, и онази част от стойността, в която той се изразява. Или: от целия изразходван капитал в жив

труд се превръща все по-малка част и затова целият този капитал всмуква в сравнение със своята величина все по-малко принадлеен труд, макар че едновременно с това отношението на незаплатената част от приложения труд към неговата заплатена част може да нараства. Относителното намаление на променливия капитал и увеличението на постоянния при абсолютното нарастване и на двете части е, както казахме, само друг израз на нарастващата производителност на труда.

Да приемем, че един капитал от 100 се състои от $80_c + 20_v$, последните са = 20 работника. Нормата на принадлежната стойност нека бъде 100%, т.е. работниците да работят половин ден за себе си и половин ден за капиталиста. В друга, по-малко развита страна, капиталът нека бъде = $20_c + 80_v$, при което последните са = 80 работника. Но тези работници трябва да работят $\frac{2}{3}$ от работния ден за себе си и само $\frac{1}{3}$ от работния ден те работят за капиталиста. При равни други условия работниците в първия случай произвеждат стойност 40, във втория 120. Първият капитал произвежда $80_c + 20_v + 20_m = 120$; нормата на печалбата = 20%. Вторият капитал $20_c + 80_v + 40_m = 140$; нормата на печалбата = 40%. Следователно във втория случай тя е двойно по-голяма, отколкото в първия, макар в първия случай нормата на принадлежната стойност = 100%, двойно по-голяма, отколкото във втория, където тя е само 50%. Но затова равният по величина капитал в първия случай присвоява принадлеен труд само на 20, а във втория на 80 работници.

Законът за прогресиращото спадане на нормата на печалбата или на относителното намаляване на присвоявания принадлеен труд в сравнение с масата на предметения труд, привеждан в движение от живия труд, съвсем не изключва нарастването на абсолютната маса труд, привеждан в движение и експлоатиран от обществения капитал, а поради това и нарастването на абсолютната маса на присвоявания от него принадлеен труд; също така той не изключва и това, че капиталите, които се намират под командата на отделни капиталисти, командват една нарастваща маса труд, а следователно и принадлеен труд — последното дори когато броят на намиращите се под тяхна команда работници не расте.

Ако вземем дадено работническо население, например два милиона, и приемем освен това продължителността и интензивността на средния ра-

ботен ден, както и работната заплата — а заедно с това и отношението между необходимия и принадлежния труд — за дадени величини, то съвкупният труд на тези два милиона, както и техният принадлежен труд, който се изразява в принадлежна стойност, постоянно ще произвежда стойност от еднаква величина. Но с нарастване на масата на постоянния — основен и оборотен — капитал, привеждан в движение от този труд, спада отношението на тази стойностна величина към стойността на този капитал, която нараства заедно с неговата маса, макар и не в еднаква пропорция. Това отношение, а затова и нормата на печалбата, спада, макар капиталът да командва също такава маса жив труд, както и преди, и да всмуква също такава маса принадлежен труд. Отношението се изменя не защото намалява масата на живия труд, а защото се увеличава масата на вече предметения труд, привеждан от него в движение. Това намаление е относително, а не абсолютно, и всъщност няма нищо общо с абсолютната величина на привеждания в движение труд и принадлежен труд. Спадането на нормата на печалбата възниква не от абсолютното, а само от относителното намаление на променливата съставна част на съвкупния капитал, от нейното намаление в сравнение с постоянната съставна част.

Същото, което важи за дадена маса труд и маса принадлежен труд, важи и за нарастващия брой работници, а затова при предишните предпоставки важи и за нарастващата маса командван труд изобщо, и по-специално за неговата незаплатена част, за принадлежния труд. Ако работническото население се увеличи от два на три милиона, ако променливият капитал, заплащан му във вид на работна заплата, е бил по-рано два милиона, а сега е три милиона, а постоянният капитал, напротив, се е увеличил от 4 на 15 милиона, то при предишните предпоставки (неизменящ се работен ден и неизменяща се норма на принадлежна стойност) масата на принадлежния труд, принадлежната стойност, нараства с половината, с 50%, от 2 милиона на 3. При все това, въпреки такова нарастване на абсолютната маса на принадлежния труд и оттук и на принадлежната стойност с 50%, отношението на променливия капитал към постоянния би се намалило от 2:4 на 3:15 и отношението на принадлежната стойност към целия капитал би се представило в следния вид (в милиони):

$$\text{I. } 4_c + 2_v + 2_m; K = 6; p' = 33\frac{1}{3}\%$$

$$\text{II. } 15_c + 3_v + 3_m; K = 18; p' = 16\frac{2}{3}\%$$

Докато масата на принадлежната стойност се е увеличила с $\frac{1}{2}$, нормата на печалбата е спаднала наполовина в сравнение с предишната. Но печалбата е само взетата по отношение на обществения капитал принадлежната стойност, а затова масата на печалбата, нейната абсолютна величина, взета в обществен мащаб, е равна на абсолютната величина на принадлежната стойност. Следователно абсолютната величина на печалбата, нейната обща маса, би се увеличила с 50%, въпреки извънредното намаление на тази маса на печалбата в сравнение с целия авансиран капитал или въпреки извънредното намаление на общата норма на печалбата. По такъв начин броят на работниците, заети от капитала, т.е. абсолютната маса на труда, привеждан от него в движение, следователно абсолютната маса на изсмуквания от него принадлежен труд, а следователно и масата на произведената от него принадлежната стойност, а значи и абсолютната маса на произведената от него печалба, може да нараства и да нараства прогресивно, въпреки прогресивното спадане на нормата на печалбата. Това не само може да бъде. Върху базата на капиталистическото производство това трябва да бъде така, ако оставим настрана преходните колебания.

Процесът на капиталистическото производство по същество е едновременно и процес на натрупване. Ние показахме как с развитие на капиталистическото производство стойностната маса, която трябва просто да бъде възпроизведена, запазена, се увеличава и нараства заедно с повишаването на производителността на труда дори ако прилаганата работна сила остава неизменна. Но с развитието на обществената производителна сила на труда още по-бързо нараства масата на произвежданите потребителни стойности, част от които съставляват средствата за производство. А добавъчният труд, чрез присвояването на който това добавъчно богатство може да бъде отново превърнато в капитал, зависи не от стойността, а от масата на тези средства за производство (включително и средствата за живот), тъй като в процес на труда работникът има работа не със стойността, а с потребителната стойност на средствата за производство. Но самото натрупване и съпровождащата го концентрация на капитала сами са материално средство за повишаване на производителната сила. Но това нарастване на средствата за производство предполага нарастване на работническото население, създаване на население от работници, което съответства на добавъчния капитал и дори изоб-

що постоянно превишава неговите потребности, следователно предполага свръхнаселение. Временният излишък на добавъчен капитал в сравнение с работническото население, което се намира под негова команда, може да оказва двояко влияние. От една страна, той може постепенно да увеличава работническото население чрез повишаване на работната заплата, т.е. чрез смекчаване на пагубните влияния, които съкращават прираста на работниците, и чрез улесняване на браковете. Но, от друга страна, чрез прилагане на методи, които създават относителна придана стойност (въвеждане и усъвършенстване на машини), той може още по-бързо да създава изкуствено, относително свръхнаселение, което на свой ред е оранжерия за действително бързо увеличение на населението, тъй като в капиталистическото производство мизерията ражда население. Затова от природата на капиталистическия процес на натрупване, който е само момент в капиталистическия производствен процес, от само себе си следва, че порасналата маса на средства за производство, предназначени за превръщане в капитал, всякога намира под ръка съответно увеличено се и дори излишно работническо население, годно за експлоатация. Следователно с развитие на процеса на производство и натрупване трябва да нараства масата на принадлежния труд, който може да се присвоява и който действително се присвоява, а затова трябва да нараства и абсолютната маса на печалбата, присвоявана от обществения капитал. Но същите закони на производство и натрупване заедно с масата на постоянния капитал увеличават в нарастваща прогресия и неговата стойност, увеличават я по-бързо, отколкото стойността на променливата част на капитала, обменяна срещу жив труд. Така по силата на едни и същи закони абсолютната маса на печалбата за обществения капитал расте, а нормата на печалбата спада.

Тук съвсем не вземаме под внимание, че с прогреса на капиталистическото производство и съответстващото му развитие на производителната сила на обществения труд и при увеличаването на производствените отрасли, а следователно и на продуктите, предишната стойностна величина представлява прогресивно нарастваща маса от потребителни стойности и наслади.

Ходът на развитие на капиталистическото производство и натрупване определя процеса на труда във все по-нарастващ мащаб и заедно с това

във все по-растящи размери и съответно на това определя увеличението на авансирания капитал на всяко отделно предприятие. Затова нарастващата концентрация на капиталите (придружавана същевременно, макар и в по-малка степен, от увеличаване броя на капиталистите) е както едно от материалните условия на капиталистическото производство и натрупване, така и един от създаваните от самото него резултати. Ръка за ръка, във взаимодействие с това се извършва прогресираща експроприация на повече или по-малко непосредствените производители. Така по отношение на отделните капиталисти е ясно, че те командват все по-големи работнически армии (колкото и да се намалява техният променлив капитал в сравнение с постоянния), че масата на присвояваната от тях принадлежна стойност, а следователно и на печалбата, нараства едновременно със спадане на нормата на печалбата и въпреки това спадане. Именно същите причини, които концентрират маси работнически армии под командата на отделни капиталисти, увеличават също така както масата на прилагания основен капитал, така и масата на суровините и спомагателните материали — и то относително по-бързо, отколкото масата на прилагания жив труд.

Освен това, достатъчно е само да споменем, че при дадено работническо население, ако нормата на принадлежната стойност нараства — било поради удължаване или интензификация на работния ден или пък поради понижаване на работната заплата в стойностен израз като резултат от развитието на производителната сила на труда — масата на принадлежната стойност, а оттук и абсолютната маса на печалбата, трябва да нарасне, въпреки относителното намаляване на променливия капитал в сравнение с постоянния.

Същото развитие на производителната сила на обществения труд, същите закони, които се изразяват в относителното намаление на променливия капитал в сравнение с целия капитал и в ускоряващото се заедно с това натрупване — докато, от друга страна, натрупването, въздействайки в обратна посока, става изходен пункт за по-нататъшно развитие на производителната сила и за по-нататъшно относително намаляване на променливия капитал, — същото това развитие, ако оставим настрана временните колебания, се изразява в постоянно нарастващо увеличение на цялата прилагана работна сила, в постоянно засилващо се нарастване

на абсолютната маса на принадлежната стойност, а следователно и на печалбата.

В каква форма трябва да се изрази този двойк закон на възникващото от едни и същи причини намаление на нормата на печалбата и едновременно увеличение на абсолютната маса на печалбата — закон, основан на това, че при дадени условия присвояваната маса на принадлежния труд, а следователно на принадлежната стойност, нараства и че ако разглеждаме целия капитал или разглеждаме всеки отделен капитал само като част от целия капитал, печалбата и принадлежната стойност са тъждествени (*подобни, сходни, изоморфни, еднакви. - бг.ред.*) величини?

Да вземем известна част от капитала, например 100, и да пресметнем по отношение на нея нормата на печалбата. Да приемем, че тези 100 представляват средният състав на целия капитал, да кажем 80_c+20_v . Във втори отдел на тази книга видяхме, че средната норма на печалбата в различни отрасли на производство се определя не от специфичния състав на капитала във всеки отрасъл, а от неговия среден обществен състав. С относителното намаление на променливата част в сравнение с постоянната, и следователно в сравнение с целия капитал 100, при неизменяща се и дори при повишаваща се степен на експлоатация на труда намалява нормата на печалбата, намалява относителната величина на принадлежната стойност, т.е. нейното отношение към стойността на целия авансиран капитал 100. Но намалява не само тази относителна величина. Величината на принадлежната стойност, или на печалбата, която целият капитал 100 всмуква, спада абсолютно. При норма на принадлежната стойност 100% капитал от 60_c+40_v произвежда маса принадлежната стойност, а следователно и печалба = 40; капитал от 70_c+30_v произвежда маса печалба от 30; при капитал от 80_c+20_v , печалбата спада на 20. Това спадане се отнася до масата на принадлежната стойност, а следователно и до печалбата, и произтича от това, че тъй като целият капитал 100 привежда в движение по-малко жив труд изобщо, а при неизменяща се степен на експлоатация по-малко и принадлежен труд, то той произвежда и по-малко принадлежната стойност. Ако каква и да е част от обществения капитал, следователно от капитал със среден обществен състав, приемем за единица мярка за измерване на принадлежната стойност — а това се прави при всяко пресмятане на печалбата, — то изобщо относителното намаляване на принадле-

ната стойност и нейното абсолютно намаляване се оказват тъждествени. В горните примери нормата на печалбата спада от 40% на 30% и на 20%, тъй като всъщност масата на принадлежната стойност, а следователно и на печалбата, произвеждана от един и същ капитал, в своята абсолютна величина се понижава от 40 на 30 и на 20. Тъй като величината на стойността на капитала, с който се измерва принадлежната стойност, е дадена, именно = 100, то намаляването на отношението на принадлежната стойност към тази неизменяща се величина може да бъде само особен израз за намаляването на абсолютната величина на принадлежната стойност и на печалбата. Всъщност това е тавтология. Но обстоятелството, че такова намаление настъпва, произтича, както бе показано, от природата на развитието на капиталистическия производствен процес.

Но, от друга страна, същите причини, които предизвикват абсолютно намаляване на принадлежната стойност, а следователно и на печалбата върху даден капитал, а затова и на нормата на печалбата, изчислявана в проценти, същите тези причини довеждат до нарастване на абсолютната маса на принадлежната стойност, а следователно и на печалбата, присвоявана от обществения капитал (т.е. от съвкупността на капиталистите). Как трябва да се изрази това? Как единствено може да се представи това? Или — какви условия предполага това привидно противоречие?

Ако всяка част на обществения капитал, равна на 100, а следователно всяка стотица капитал със среден обществен състав, е дадена величина и затова за нея спадането на нормата на печалбата съвпада с намаляването на абсолютната величина на печалбата, защото тъкмо в този случай капиталът, с който тя се измерва, е постоянна величина, то, напротив, величината на целия обществен капитал, както и на капитала, който се намира в ръцете на отделни капиталисти, е изменяща се величина, която, за да отговаря на приетите условия, трябва да се изменя обратно пропорционално на намаляването на своята променлива част.

В предишния пример при процентния състав на капитала 60_c+40_v , принадлежната стойност, или печалбата върху него, беше 40 и затова нормата на печалбата беше 40%. Да приемем, че при такъв състав целият капитал е равен на един милион. В такъв случай цялата принадлежната стойност, а следователно цялата печалба, би била 400 000. Ако след това съставът на

капитала бъде $= 80_c + 20_v$, то при неизменяща се степен на експлоатация на труда принадлежната стойност, или печалбата, върху всяка стотица $= 20$. Но тъй като принадлежната стойност, или печалбата, както показахме, в своята абсолютна маса нараства, въпреки тази намаляваща норма на печалба или намаляващо производство на принадлежна стойност на всяка стотица капитал — нараства, да кажем, от 400 000 на 440 000, — то това е възможно само защото целият капитал, който се образувал едновременно с този нов състав, е нараснал на 2 200 000. Масата на целия приведен в движение капитал се е увеличила на 220%, докато нормата на печалбата е спаднала с 50%. Ако капиталът само се беше удвоил, то за да бъде норма на печалбата 20%, той би трябвало да произведе само същата маса принадлежна стойност и печалба, както предишният капитал от 1 000 000 при норма на печалба 40%. Ако той би нараснал по-малко от двойно, то той би произвел принадлежна стойност и печалба по-малко, отколкото по-рано произвеждаше капиталът от 1 000 000, който, за да повиши своята принадлежна стойност от 400 000 на 440 000, би трябвало при своя предишен състав да се увеличи от 1 000 000 само на 1 100 000.

Тук се проявява вече по-рано развитият закон, според който с относителното намаляване на променливия капитал, следователно с развитие на обществената производителна сила на труда, се изисква постоянно нарастваща маса на целия капитал, за да привежда в движение същото количество работна сила и да поглъща същата маса принадлежен труд. Затова в същата степен, в която се развива капиталистическото производство, се развива и възможността за относително излишно работническо население не защото производителната сила на обществения труд се *намалява*, а защото тя се *увеличава* т.е. не поради абсолютно несъответствие между труда и средствата за съществуване или средствата за производство на тези средства за съществуване, а поради несъответствието, което произтича от капиталистическата експлоатация на труда, несъответствие между прогресивното нарастване на капитала и неговата относително намаляваща се нужда от увеличаване на населението.

Спадайки с 50%, нормата на печалбата спада наполовина. Затова, за да остане масата на печалбата предишната, капиталът трябва да се удвои. При намаляваща норма на печалбата, за да остане неизменна масата на печалбата, множителят, който показва нарастване на целия капитал, тря-

бва да бъде равен на делителя, който показва спадане на нормата на печалбата. Ако нормата на печалбата спадне от 40 на 20, то за да остане резултатът предишният, целият капитал трябва, обратно, да се увеличи в отношение 20:40. Ако нормата на печалба е спаднала от 40 на 8, то капиталът би трябвало да се увеличи в отношение 8:40, т.е. пет пъти. Капитал от 1 000 000 при 40% произвежда 400 000 и капитал от 5 000 000 при 8% произвежда също 400 000. Такова нарастване е необходимо, за да може резултатът да остане предишният. Обратно, за да се получи по-голям резултат, капиталът трябва да расте в по-голяма пропорция, отколкото спада нормата на печалбата. С други думи: за да може променливата съставна част на целия капитал не само да си остане абсолютно предишната, но и абсолютно да расте, макар нейното процентно отношение към целия капитал да намалява, целият капитал трябва да расте в по-голяма пропорция, отколкото намалява процентното отношение на променливия капитал. Той трябва да расте така, че при неговия нов състав да е нужна за покупка на работна сила не само предишната променлива част на капитала, но още някаква добавка. Ако променливата част на капитал = 100 се намали от 40 на 20, то целият капитал трябва да нарасне на повече от 200, за да може да се употреби променлив капитал по-голям от 40.

Дори ако експлоатираната маса на работническото население останеше неизменна и се увеличише само продължителността и интензивността на работния ден, масата на употребявания капитал би трябвало да нарасне, тъй като тя трябва да се увеличи дори само за да може с изменението на състава на капитала да се прилага предишната маса труд при предишните отношения на експлоатация.

И така, едно и също развитие на обществената производителна сила на труда се изразява с прогреса на капиталистическия начин на производство, от една страна, в тенденция към прогресиращо спадане на нормата на печалбата, и, от друга страна, в постоянно нарастване на абсолютната маса на присвояваната принадена стойност, или печалба; така че, общо взето, на относителното намаляване на променливия капитал и печалбата съответства абсолютно увеличение и на двете. Както показахме, това двустранно влияние може да намери израз само в нарастване на целия капитал в по-бърза прогресия, отколкото онази, в която спада нор-

мата на печалбата. За да може при по-висок състав на капитала или при относително по-силно увеличение на постоянния капитал да се употреби абсолютно нараснал променлив капитал, трябва целият капитал да нарасне не само пропорционално с по-високия състав, но още по-бързо. От това следва, че с развитие на капиталистическия начин на производство е нужно все по-голямо количество капитал, за да се прилага същата работна сила, и още повече, за да се прилага нараснала работна сила. И така, повишаващата се на капиталистическа основа производителна сила на труда неизбежно създава постоянно привидно работническо свръхнаселение. Ако променливият капитал съставлява само $\frac{1}{2}$ от целия капитал вместо предишната $\frac{1}{2}$, то за да даде работа на предишната работна сила, целият капитал трябва да се устрои; а за да даде работа на два пъти по-голяма работна сила, той трябва да се увеличи шест пъти.

Досегашната политическа икономия, която не можа да обясни закона за спадането на нормата на печалбата, посочваше увеличаващата се маса на печалбата, нарастването на абсолютната величина на печалбата на отделните капиталисти и на целия обществен капитал като своеобразно утешение, но и то почива само на общи думи и възможности.

Че масата на печалбата се определя от два фактора; **първо**, от нормата на печалба и, второ, от масата на капитал, който се прилага за получаване на тая норма на печалба, е само тавтология. Че масата на печалбата може поради това да расте, макар че нормата на печалба едновременно с това спада, е само израз на тази тавтология и не помага да се придвижим нито крачка напред, защото е възможно и капиталът да нараства, без да се увеличава масата и печалбата, и че той може да нараства дори когато тя спада:

100 при 25% дава 25, а 400 при 5% дава само 20***35**). Но ако същите причини, които предизвикват спадаща норма на печалбата, съдействат на натрупването, т.е. на образуването на допълнителен капитал, и ако всеки добавъчен капитал привежда в движение добавъчен труд и произвежда добавъчна принадена стойност; ако, от друга страна, простото спадане на нормата на печалбата вече само по себе си предполага факта, че постоянният капитал, а следователно и целият предишен капитал, е нараснал, то целият този процес престава да бъде тайнствен. По-нататък

ще видим към какви умишлени изопачавания в пресмятанията се прибягва, за да се отрече възможността да се увеличава масата на печалбата при едновременно намаляване нормата на печалбата.

Ние показахме как същите причини, които предизвикват тенденцията на общата норма на печалбата към спадане, определят ускорено натрупване на капитал, а поради това и нарастване на абсолютната величина или общата маса на присвоявания от него принадлеен труд (принадена стойност, печалба). Както всичко в конкуренцията, а следователно и в съзнанието на нейните агенти, се представя изопачено, така и този закон — имам предвид тази вътрешна и необходима връзка между двете явления, който привидно си противоречат. Ясно е, че в приведените по-горе пропорции капиталист, който разполага с голям капитал, получава по-голяма маса печалба, отколкото дребният капиталист, който получава привидно висока печалба. По-нататък, най-повърхностното наблюдение на конкуренцията показва, че при известни обстоятелства, ако по-едрият капиталист желае да си разчисти място на пазара, да изтика по-дребните капиталисти, като през време на криза той използва това практически, т.е. преднамерено понижава своята норма на печалбата, за да изтика по-дребните капиталисти. По-специално търговският капитал, за който по-подробно ще говорим по-нататък, също разкрива явления, които представят спадането на печалбата като следствие от разширението на бизнеса, а заедно с това и на капитала. Истински научният израз вместо погрешното разбиране ще дадем по-нататък. Подобни повърхностни възгледи възникват от сравняване на нормите на печалба, получавани в отделните отрасли на стопанска дейност в зависимост от това, дали са подчинени те на режима на свободната конкуренция или на монопола. Цялата плоска представа, каквато се е загнездила в главите на агентите на конкуренцията, намираме у нашия Рошер, именно, че такова намаляване на нормата на печалба било «по-благоразумно и по-хуманно». Намаляването на нормата на печалба изглежда тук като *следствие* от увеличението на капитала и от свързаната с него сметка на капиталистите, че при по-малка *норма* на печалба *масата* на печалба, която те слагат в джоба си, ще бъде по-голяма. Всичко това (с изключение на онова, което е дадено у А. Смит, за което ще говорим по-нататък е основано на пълното неразбиране какво е изобщо обща норма на печалба и на грубата представа, че цените всъщност се определят чрез надбавка на една повече

или по-малко произволна част печалба към действителната стойност на стоките. Колкото и груби да са тези представи, те обаче неизбежно възникват от изопачения вид, какъвто приемат в сферата на конкуренцията присъщите на капиталистическото производство закони.

Законът, според който спадането на нормата на печалба, предизвикано от развитието на производителните сили, се придружава от увеличаване на масата на печалбата, се изразява и в това, че спадането на цените на стоките, произвеждани от капитала, се съпровожда с относително увеличаване на масата на печалба, която се съдържа в тях и се реализира чрез тяхната продажба.

Тъй като развитието на производителната сила и съответстващия му повисок състав на капитала привежда в действие постоянно увеличаващо се количество средства за производство чрез постоянно намаляващо количество труд, то всяка дробна част от съвкупния продукт, всяка единица стока, или всяко определено отделно количество стока, което служи като единица мярка за цялата маса произведени стоки, поглъща по-малко жив труд и освен това съдържа по-малко предметен труд както във възстановяването на изхабената част от вложения основен капитал, така и на употребените суровини и спомагателни материали. Следователно всяка единица стока съдържа по-малка сума труд както предметен в средства за производство, така и новоприбавен през време на производството. Затова цената на единица стоки спада. Въпреки това масата на печалбата, която се съдържа във всяка единица стока, може да се увеличи, ако нормата на абсолютната или относителната принадена стойност расте. Стоката съдържа по-малко новоприбавен труд, но незаплатената част от него нараства в сравнение със заплатената част. Но това става само в известни граници. Заедно с извънредно бързо извършващото се при развитието на производството абсолютно намаление на сумата на живия труд, новоприбавен към всяка единица стока, абсолютно ще намалява и масата на съдържащия се в нея незаплатен труд, колкото и да нараства тя относително, именно в сравнение със заплатената част. Въпреки нарастването на нормата на принадената стойност, масата на печалбата, която се пада на всяка единица стока, значително ще намалява с развитие на производителната сила на труда; а това намаление точно както

спадането на нормата на печалбата, само ще се забавя от поевтиняването на елементите на постоянния капитал и от другите обстоятелства, които са посочени в първи отдел на тази книга и които при неизменна и дори при спадаща норма на принадлежната стойност повишават нормата на печалбата.

Обстоятелството, че спада цената на отделните стоки, от сбора на които се състои съвкупният продукт на капитала, не означава нищо друго, освен че дадено количество труд се реализира в по-голяма маса стоки, че следователно всяка отделна стока съдържа по-малко труд, отколкото по-рано. Това става дори когато се повишава цената на някоя част от постоянния капитал, на суровините и пр. С изключение на отделни случаи (например ако производителната сила на труда равномерно поевтинява, всички елементи както на постоянния, така и на променливия капитал) нормата на печалбата ще спада, въпреки повишената норма на принадлежната стойност,

1) защото дори увеличилата се незаплатена част от намалилата се обща сума на новоприбавения труд е по-малка, отколкото е била по-малката незаплатена част в сравнение с по-голямата обща сума, и

2) защото по-високият състав на капитала се изразява в отделната стока в това, че част от нейната стойност, която представлява изобщо новоприбавен труд, се намалява в сравнение с онази част от стойността, която е представена в суровини и спомагателни материали и износване на основния капитал.

Такова изменение в съотношението на различните съставни части на цената на отделната стока — намалението на онази част от цената, в която е представен новоприбавеният жив труд, и увеличението на онази част от цената, в която е представен по-рано предметеният труд — е формата, в която намира израз в цената на отделната стока намаляването на променливия капитал в сравнение с постоянния. Доколкото това намаление е абсолютно за капитал от дадена величина, например 100, то е абсолютно и за всяка отделна стока като съответна част от възпроизведения капитал. Но нормата на печалбата, ако тя се пресметне само по отношение към елементите на цената на отделната стока, би се представила по-друга, отколкото тя е в действителност. И причината за това е следната:

{Нормата на печалбата се изчислява върху целия вложен капитал, но за определено време, фактически за една година. Отношението на произведената и реализирана за една година принадлежна стойност, или печалба, към целия капитал, пресметнато в проценти, дава нормата на печалбата. Следователно тя не е непременно равна с онази норма на печалба, при която в основата на изчислението се взема не годината, а периодът на оборота на капитала, за който става дума; само в случай, когато този капитал се обръща именно един път в годината, двете норми на печалбата съвпадат.

От друга страна, печалбата, получена в продължение на една година, е само сумата на печалбата от стоките, които са произведени и продадени през тази година. Така че ако пресметнем печалбата върху производствените разходи на стоките, ще получим една норма на печалбата $= \frac{P}{r}$ където P е реализираната в продължение на годината печалба, а r е сумата на производствените разходи на стоките, произведени и продадени за същото време. Очевидно е, че тази норма на печалба $\frac{P}{r}$ само тогава може да съвпадне с действителната норма на печалба $\frac{P}{K}$ с масата на печалбата, делена на целия капитал, ако $r = K$, т.е. ако капиталът се обръща тъкмо един път в годината.

Да вземем три различни състояния на какъвто и да е промишлен капитал.

I. Капиталът 8000 ф.ст. произвежда и продава годишно 5000 единици стока по 30 шил. единицата, следователно неговият годишен оборот = 7500 ф.ст. На всяка единица стока той донася печалба 10 шил = 2500 ф.ст. на година. Следователно във всяка единица стока се съдържа 20 шил. авансиран капитал и 10 шил. печалба, по такъв начин нормата на печалба на всяка единица стока е $\frac{10}{20} = 50\%$. На обръналата се сума 7500 ф.ст. се пада 5000 ф.ст. авансиран капитал и 2500 ф.ст. печалба; нормата на печалба върху всеки оборот, $\frac{P}{r}$, е също = 50%. Напротив, нормата на печалба, пресметната върху целия капитал $\frac{P}{K} = 2500/8000 = 31\frac{1}{4}\%$.

II. Да приемем, че капиталът се е увеличил на 10 000 ф.ст. Да приемем, че поради увеличението на производителната сила на труда той може

ежегодно да произвежда 10 000 единици стока при производствени разходи 20 шил. на единица. Той ги продава с печалба от 4 шил. следователно по 24 шил. единицата. В такъв случай цената на годишния продукт = 12 000 ф.ст., от които 10 000 ф.ст. е авансиран капитал и 2 000 ф.ст. печалба. $\frac{P}{r}$ на единица = $\frac{4}{20}$, за годишния оборот = $\frac{2000}{10\ 000}$, следователно и в двата случая = 20%, а тъй като целият капитал е равен на сумата от производствените разходи, именно 10 000 ф.ст., то и $\frac{P}{K}$, действителната норма на печалба, този път = 20%.

III. Да приемем, че капиталът при постоянно нарастваща производителна сила на труда се е увеличил на 15 000 ф.ст. и произвежда сега годишно 30 000 единици стока при производствени разходи от 13 шил. за единица, при което всяка единица стока се продава с 2 шил. печалба, следователно по 15 шил. По такъв начин годишният оборот = 15 шил. X 30 000 = 22 500 ф.ст., от които 19 500 се падат на авансирания капитал и 3000 ф.ст. са печалба. Следователно $\frac{P}{r} = \frac{2}{13} = \frac{3\ 000}{19\ 500} = 15\frac{5}{13}\%$. Напротив, $\frac{P}{r} = \frac{3\ 000}{15\ 000} = 20\%$.

И така, виждаме, че само в случай II, когато обръналата се капиталова стойност е равна на целия капитал, нормата на печалба върху единица стока или върху сумата на оборота е същата, както и изчислената върху целия капитал. В случай I, когато сумата на оборота е по-малка от целия капитал, нормата на печалба, пресметната върху производствените разходи на стоката, е по-висока; в случай III, когато целият капитал е по-малък от сумата на оборота, тя е по-ниска от действителната норма на печалба, пресметната върху целия капитал. Това има всеобщо значение.

В търговската практика оборотът се изчислява обикновено неточно. Приема се, че капиталът се е обърнал един път, ако сумата на реализираните стокови цени достига сумата на целия вложен капитал. Но *капиталът* само тогава може да завърши един пълен оборот, когато сумата на *производствените разходи* на реализираните стоки е равна на сумата на целия капитал. Ф.Е. }

Тук отново проличава колко важно е при капиталистическото производство да се разглежда отделната стока, или стоковият продукт, произведен в продължение на определено време, не обособено, не сам по себе си,

не като проста стока, а като продукт на авансирания капитал и в отношение към целия капитал, който произвежда тези стоки.

Макар че **нормата** на печалба трябва да се изчислява чрез отнасяне масата на произведената и реализирана принадлежна стойност не само към потребената част на капитала, която отново се появява в стоките, но към тази част плюс *непотребената*, но вложена и продължаваща да служи в производството част на капитала, обаче *масата* на печалбата може да бъде равна само на онази маса печалба, или принадлежна стойност, която се съдържа в самите стоки и трябва да бъде реализирана чрез тяхната продажба.

Ако производителността на промишлеността се увеличава, то цената на отделната стока спада. В нея се съдържа по-малко труд както заплатен, така и незаплатен. Да приемем, че същият труд произвежда например три пъти повече продукт; в такъв случай на всеки отделен продукт се пада труд с $\frac{2}{3}$ по-малко. А тъй като печалбата може да съставлява само част от тази маса труд, която се съдържа във всяка отделна стока, то масата на печалбата, която се пада на единица стока, трябва да намалява и в известни граници дори ако нормата на принадлежната стойност се увеличава. Във всеки случай масата на печалбата върху целия продукт не ще падне по-ниско от първоначалната *маса* на печалбата, стига само капиталът да използва също толкова работници, колкото по-рано, при еднаква степен на експлоатация на труда. (Това може да се наблюдава и когато се използват по-малко работници при повишена степен на експлоатация.) Защото в същата пропорция, в която намалява масата на печалбата, която се пада на единица продукт, се увеличава броят на тези продукти. Масата на печалбата остава предишната, тя само иначе се разпределя върху сумата на стоките; но това никак не изменя разпределението между работници и капиталисти на количеството стойност, което е създадено от новоприбавения труд. Масата на печалба може да нараства само ако при прилагане на същата маса труд нараства незаплатеният принадлежен труд или ако при неизменяща се степен на експлоатация на труда се увеличава броят на работниците, или ако става едното и другото. Във всички тези случаи — които обаче според приетите предпоставки предпоставят нарастване на постоянния капитал в сравнение с променливия и нарастване на величината на целия вложен капитал — едини-

цата стока съдържа по-малка маса печалба и нормата на печалбата спада дори ако тя се изчислява върху единица стока; дадено количество новоприбавен труд се изразява в по-голямо количество стоки; цената на отделната стока спада. Ако разглеждаме работата абстрактно, то при спадане на цената на отделната стока поради увеличаване производителната сила на труда, следователно при едновременно увеличаване броя на тези по-евтини стоки, нормата на печалбата може да остане същата, ако например увеличението на производителната сила влияе равномерно и едновременно върху всички съставни части на стоките, така че цялата цена на стоката спада в същата пропорция, в каквата се е увеличила производителността на труда, и, от друга страна, взаимното отношение на различни съставни части на цената на стоката е останало същото. Нормата на печалбата би могла дори да се повиши, ако с повишаването на нормата на принадлежната стойност би било свързано значително намаляване на стойността на елементите на постоянния и особено на основния капитал. Но в действителност, както вече видяхме, нормата на печалбата с течение на времето ще спадне. От спадането обаче на цената на отделната стока в никакъв случай не бива да се правят изводи за нормата на печалбата. Всичко се свежда до това, колко е голяма общата сума на капитала, който участва в производството на стоката. Нека например цената на един аршин тъкан спадне от 3 шил. на $1\frac{2}{3}$ шил.; ако е известно, че преди такова спадане на цената в нея се е съдържало $1\frac{2}{3}$ шил. постоянен капитал, прежда и пр., $\frac{2}{3}$ шил. работна заплата и $\frac{2}{3}$ шил. печалба, а след спадане на цената — 1 шил. постоянен капитал, $\frac{1}{3}$ шил. работна заплата и $\frac{1}{3}$ шил. печалба, то още не е известно останала ли е нормата на печалбата същата или не. Това зависи от обстоятелството — нараснал ли е и с колко е нараснал целият авансиран капитал и колко аршина повече произвежда той за дадено време.

Това произтичащо от природата на капиталистическия начин на производство явление, че при нарастваща производителност на труда цената на отделната стока или на дадено количество стока спада, броят на стоките се увеличава, масата на печалбата върху отделната стока и нормата на печалбата върху сума от стоки спада, а масата на печалбата върху цялата сума на стоките се увеличава — това явление изразява на повърхността само намаляване на масата на печалбата, която се пада на отделната стока, спадане на нейната цена, увеличаване на масата на печалбата

лбата върху увеличил се общ брой стоки, произведени от целия капитал на обществото или от отделния капиталист. Тогава това се възприема така, като че капиталистът по добра воля взема по-малка печалба върху отделната стока, но се компенсира с това, че произвежда по-голямо количество стоки. Това разбиране се основава на представата за печалбата като «печалба от отчуждаване» («*profit upon alienation*»), която на свой ред е взета от възгледите на търговския капитал.

По-рано, в четвърти и седми отдели на първа книга, видяхме, че масата на стоките, която нараства заедно с производителната сила на труда, и поевтиняване на отделната стока (доколкото тези стоки не влияят определящо върху цената на работната сила) сами по себе си въпреки спадането на цената не изменят отношението на заплатения и незаплатения труд в отделната стока.

Тъй като в конкуренцията всичко се представя погрешно, превратно, то отделният капиталист може да си въобразява:

- 1) че като понижава цената, той понижава своята печалба от отделната стока, но заедно с това изкарва по-голяма печалба поради увеличението на масата на стоките, които той продава;
- 2) че той определя цената на отделната стока и чрез умножение определя цената на целия продукт, докато първоначалният процес е този на делението (вж. «Капиталът», кн. I, гл. X); а умножението е правилно само като втори етап, който предполага такова деление.

Вулгарният икономист всъщност тъкмо това и прави, че превежда своеобразните представи на капиталистите, обхванати от конкуренцията, на уж по-теоретичен, обобщаващ език и си блъска главата да обоснове правилността на тези представи.

В действителност спадането на цените на стоките и увеличаването на масата на печалбата върху увеличаващата се маса на поевтинените стоки е само друг израз на закона за спадането на нормата на печалбата при едновременно увеличаване на нейната маса.

Изследването на това, доколко спадането на нормата на печалбата може да съвпада с повишаване на цените, толкова малко се отнася тук, колкото

и пунктът, който се обсъждаше по-рано («Капиталът», кн. I, с. 280—281) при относителната принадлежна стойност. Капиталистът, който прилага усъвършенствани, но още не влезли във всеобща употреба начини за производство, продава по-цена, по-ниска от пазарната, но по-висока от неговата индивидуална производствена цена; по такъв начин нормата на печалбата за него се повишава, докато конкуренцията не я изравни; докато продължава този период на изравняване, възниква нужда да се увеличи вложеният капитал; според степента на нарастване на капитала капиталистът ще бъде в състояние при новите условия да заангажира част от по-рано заетите работници, може би всички или дори по-голям брой работници, отколкото по-рано, следователно ще бъде в състояние да произвежда същата или по-голяма маса печалба.

(горе)

ГЛАВА ЧЕТИРИНАДЕСЕТА **ПРОТИВОДЕЙСТВАЩИ ПРИЧИНИ**

Ако се вземе под внимание извънредното в сравнение с всички предходни периоди развитие на производителните сили на обществения труд дори само през последните 30 години, особено ако се вземе под внимание огромната маса на основния капитал, който освен самите машини влиза в съвкупността на целия обществен производствен процес, то вместо затруднението, което досега занимаваше икономистите, а именно как да се обясни спадането на нормата на печалбата, възниква друго, противоположно затруднение, именно как да се обясни защо това спадане не е било по-значително или по-бързо. Трябва да има противодействащи влияния, които отслабват и парализират влиянието на общия закон и му придават характер само на тенденция, поради което и ние нарекохме спадането на общата норма на печалбата тенденция към спадане. Най-общите от тези причини са следните:

(горе)

I. ПОВИШАВАНЕ СТЕПЕНТА НА ЕКСПЛОАТАЦИЯ НА ТРУДА

Степента на експлоатация на труда, присвояването на принадлежен труд и принадлежна стойност, се повишава по-специално чрез удължаване на ра-

ботния ден и интензификация на труда. Тези два пункта са подробно изследвани в книга I, когато ставаше дума за производство на абсолютна и относителна принадена стойност. Има много моменти на интензификация на труда, които предполагат увеличение на постоянния капитал в сравнение с променливия, следователно спадане на нормата на печалбата, както ако работникът трябва да наблюдава по-голям брой машини. При това — както и при повечето начини, които служат за производство на относителна принадена стойност — същите причини, които предизвикват нарастване на нормата на принадлежната стойност, могат да определят намаление на масата на принадлежната стойност, която се пада на дадена величина от целия вложен капитал. Но има други моменти на интензификация на труда като например ускоряване бързината на машините, които за същото време преработват наистина повече суров материал, но що се отнася до основния капитал, то макар машините да се износват по-бързо, от това никак не се изменя отношението на тяхната стойност към цената на труда който ги привежда в движение. Но особено удължаването на работния ден, това изобретение на съвременната промишленост, увеличава масата на присвоявания принадлежен труд, без да изменя съществено отношението на прилаганата работна сила към привеждания от нея в движение постоянен капитал и фактически по-скоро относително намалява последния. Впрочем ние показахме вече — и в това се заключава тайната на тенденцията на нормата на печалбата към спадане, — че методите на производство на относителна принадена стойност изобщо се свеждат към следното:

от една страна, възможно по-голяма част от дадена маса труд да се превръща в принадена стойност, от друга страна, изобщо да се прилага колкото може по-малко труд в сравнение с авансирания капитал; така че същите причини, които позволяват да се повишава степента на експлоатация на труда, не допускат капитал от същата обща величина да експлоатира също толкова труд, колкото и преди.

Такива са противодействащите тенденции, които, като повишават нормата на принадлежната стойност, същевременно предизвикват намаляване на масата на принадлежната стойност, произвеждана от даден капитал, а следователно и спадане на нормата на печалба. Тук трябва да се спомене и за масовото прилагане на женски и детски труд, защото при това

цялото семейство трябва да доставя на капитала по-голяма маса принадлеен труд, отколкото по-рано, дори ако расте общата маса на работната заплата, получавана от това семейство, макар че подобен случай съвсем не представлява общо явление. Същото влияние има всичко онова, което подпомага при неизменяща се величина на прилагания капитал производството на относителна принадлеена стойност просто чрез подобряване на методите, както в земеделието. Макар тук прилаганият постоянен капитал да не нараства в сравнение с променливия, доколкото разглеждаме последния като показател на заетата работна сила, масата на продуктите нараства по отношение на приложената работна сила. Същото става, ако производителната сила на труда (безразлично дали влиза нейният продукт в потреблението на работниците или в елементите на постоянния капитал) се освобождава от пречки, които затрудняват връзките, от произволни ограничения или от ограничения, които са станали притеснителни с течение на времето, и изобщо от всякакъв вид спънки, при което с това на първо време не се засяга отношението на променливия капитал към постоянния.

Когато капиталистите ползват изобретения и т.н., които още не са влезли във всеобща употреба, у тях стават временни повишения на принадлеената стойност над нейното общо равнище; може да възникне въпросът, влизат ли тези временни, но постоянно повтарящи се повишения на принадлеената стойност над общото равнище, които се проявяват ту в този, ту в онзи отрасъл на производство, към онези причини, които задържат спадането на нормата на печалба, но в последна сметка постоянно го ускоряват. На този въпрос трябва да се отговори утвърдително.

Масата на принадлеената стойност, произведена от капитал от дадена величина, е произведение от два множителя, от нормата на принадлеената стойност, умножена на броя на работниците, заети при дадена норма. Следователно при дадена норма на принадлеената стойност тя зависи от броя на работниците, а при даден брой работници — от нормата на принадлеената стойност, т.е. изобщо от сложното отношение на абсолютната величина на променливия капитал и нормата на принадлеената стойност. Ние показахме обаче, че същите причини, които повишават нормата на относителната принадлеената стойност, средно намаляват масата на прилаганата работна сила. Но ясно е, че увеличението или намалението става

при това в зависимост от определеното отношение между тези две противоположни движения и че тенденцията към спадане на нормата на печалбата се отслабва по-специално от повишение на нормата на абсолютната принадлежна стойност, която произтича от удължаването на работния ден.

При изследване на нормата на печалба ние изобщо намерихме, че на спадането на нормата поради нарастване на масата на целия прилаган капитал съответства увеличението на масата на печалбата. Ако разгледаме целия променлив капитал на обществото, то произведената от него принадлежна стойност е равна на произведената печалба. Заедно с абсолютната маса на принадлежна стойност е нараснала и нормата на принадлежна стойност; първата е нараснала, защото се е увеличила прилаганата от обществото маса на работната сила, втората — защото се е повишила степента на експлоатация на този труд. Но по отношение на един капитал от дадена величина, например 100, нормата на принадлежна стойност може да нарасне, докато нейната маса средно се понижава, защото нормата се определя от отношението, в което променливата част на капитала увеличава своята стойност; масата, напротив, се определя от относителната част, която променливият капитал съставлява от целия капитал.

Покачването на нормата на принадлежна стойност — тъй като то става между другото и при условия, когато, както е посочено по-горе, постоянният капитал съвсем не се увеличава или се увеличава не в пропорцията, в която се увеличава променливият — е фактор, който взема участие в определянето на масата на принадлежната стойност, а следователно и на нормата на печалба. Тоя фактор не анулира общия закон. Но той прави това, че този закон действа по-скоро като тенденция, т.е. като закон, абсолютното осъществяване на който се спъва, забавя, отслабва от противодействащи обстоятелства. Но тъй като същите причини, които повишават нормата на принадлежна стойност (дори удължаването на работното време е резултат на едрата промишленост), имат тенденция да намаляват количеството на работната сила, прилагана от даден капитал, то едни и същи причини имат тенденция и да намаляват нормата на печалбата, и да забавят процеса на това намаление. Ако един работник е принуден да върши работа, която могат рационално да изпълнят само двама работника, и ако това става при условия, когато този работник може да зам-

ести трима, то единият работник ще доставя сега толкова принадлеен труд, колкото по-рано са доставяли двама, и дотолкова нормата на принадлеената стойност ще нарастне. Но той не ще достави толкова, колкото по-рано са доставяли трима, и по такъв начин масата на принадлеената стойност ще спадне. Обаче това спадане се компенсира или ограничава от повишението на нормата на принадлеената стойност. Ако цялото население ще работи при повишена норма на принадлеената стойност, то масата на принадлеената стойност ще нарастне, макар населението да остане същото. Тя ще нарастне още повече при нарастване на населението; и макар че това е свързано с относително намаление броя на заетите работници в сравнение с величината на целия капитал, това намаление се забавя или спъва поради повишението на нормата на принадлеената стойност.

Преди да изоставим тази точка, трябва още веднъж да подчертаем, че при дадена величина на капитала *нормата* на принадлеената стойност може да расте, макар нейната *маса* да намалява, и обратно. Масата на принадлеената стойност е равна на нейната норма, умножена на броя на работниците; но тази норма никога не се изчислява върху целия капитал, а само върху променливия капитал, фактически само върху един работен ден. Напротив, при дадена величина на капиталовата стойност *нормата на печалба* никога не може да нарастне или спадне, ако също не е нарастнала или спаднала *масата на принадлеената стойност*.

(горе)

II. СПАДАНЕ НА РАБОТНАТА ЗАПЛАТА ПОД СТОЙНОСТТА НА РАБОТНАТА СИЛА

Ние тук само емпирично посочваме това обстоятелство, тъй като фактически, както и много друго, което тук би могло да се приведе, то не се отнася към общия анализ на капитала, а се отнася към изследване на конкуренцията, което не се разглежда в този труд. Обаче то е една от най-значителните причини, които спъват тенденцията на нормата на печалбата към спадане.

(горе)

III. ПОЕВТИНЯВАНЕ НА ЕЛЕМЕНТИТЕ НА ПОСТОЯННИЯ КАПИТАЛ

Тук се отнася всичко, което бе казано в първи отдел на тази книга, за

причините, които повишават нормата на печалбата при неизменяща се норма на принадлежна стойност или независимо от нормата на принадлежна стойност, следователно и случаят, когато — ако разглеждаме целия капитал — стойността на постоянния капитал нараства не в същата пропорция, в каквата нараства неговият материален обем. Например количеството памук, което преработва един отделен предач в съвременна европейска фабрика, в колосална степен е нараснало в сравнение с количеството, което един европейски предач е преработвал по-рано с помощта на чекрък. Но стойността на преработвания памук се е увеличила не в същата пропорция, в каквата се е увеличило неговото количество. Същото може да се каже за машините и другия основен капитал. Накратко, същото развитие, което увеличава масата на постоянния капитал по отношение на променливия, намалява стойността на неговите елементи поради повишение на производителната сила на труда и следователно пречи стойността на постоянния капитал, макар и постоянно нарастваща, да расте в същата пропорция, в каквата расте неговият материален обем, т.е. материалният обем на средствата за производство, привеждани в движение от същото количество работна сила. В отделни случаи масата на елементите на постоянния капитал може дори да се увеличи, докато неговата стойност остава предишната или дори намалява.

С току-що казаното е свързано извършващото се с развитието на промишлеността обезценяване на наличния капитал (т.е. на неговите веществени елементи). То също представлява една от постоянно действащите причини, които задържат понижаването на нормата на печалба, макар че при някои обстоятелства то може да намалява масата на печалбата — ако намалява масата на капитала, който носи печалба. Тук отново проличава, че същите причини, пораждащи тенденцията на нормата на печалбата към спад, също ограничават осъществяването на тази тенденция.

(горе)

IV. ОТНОСИТЕЛНОТО (ИЗЛИШНО) СВРЪХНАСЕЛЕНИЕ

Създаването на относително свръхнаселение е неотделимо от развитието на производителната сила на труда и се ускорява от това развитие, което се изразява в намаляване на нормата на печалба. Относителното

свръхнаселение толкова по-очевидно се проявява в една страна, колкото по-развит е в нея капиталистическият начин на производство. На свой ред то е причина за това, че, от една страна, в много отрасли на производството продължава да съществува повече или по-малко непълно подчинение на труда от капитала — и при това продължава да съществува по-дълго, отколкото това на пръв поглед съответства на общото равнище на развитието; това е резултат от поевтиняване и голямата маса намиращи се на пазара или уволнени наемни работници, както и на по-упоритата съпротива, която в известни отрасли на производство в зависимост от тяхната природа среща превръщането на ръчния труд в машинен. От друга страна, откриват се нови отрасли на производство, особено на производството на луксозни предмети — отрасли, база за които служи именно такова излишно население, освобождаващо се често поради преобладаване на постоянния капитал в други отрасли на производството, и които на свой ред почиват върху преобладаването в тях на елементите на живия труд и само малко по малко преминават същия път на развитие, както другите отрасли на производството. И в двата случая променливият капитал съставлява значителна част от целия капитал, а работната заплата стои под средната, така че в тези отрасли на производството и нормата на принадлежната стойност, и масата на принадлежната стойност са необикновено високи. А тъй като общата норма на печалбата се образува чрез уравниване нормата на печалба на отделните отрасли на производство, то същата причина, която поражда тенденцията на нормата на печалбата към спадане, предизвиква тук противодействие на тази тенденция, което повече или по-малко парализира нейното влияние.

(горе)

V. ВЪНШНАТА ТЪРГОВИЯ

Доколкото външната търговия поевтинява отчасти елементите на постоянния капитал, отчасти необходимите средства за живот, в които се превръща променливият капитал, тя съдейства за повишаване нормата на печалба, тъй като повишава нормата на принадлежната стойност и понижава стойността на постоянния капитал. Тя изобщо влияе в това направление, като открива възможност да се разширят размерите на производството. По такъв начин тя ускорява, от една страна, натрупването, а, от друга страна, съкращаването на променливия капитал в сравнение с постоян-

ния, а затова ускорява и понижението на нормата на печалбата. Също така разширяването на външната търговия, макар и да е служило в детството на капиталистическия начин на производство за негова база, обаче с неговото развитие поради присъщата на този начин на производство вътрешна необходимост, поради неговата потребност от постоянно разширяващ се пазар разширяването на външната търговия е станало негов собствен резултат. Тук пак се проявява същото двойко влияние (Рикардо съвсем не забеляза тази страна на външната търговия).

Друг въпрос — който поради своя специален характер лежи собствено извън границите на нашето изследване — е следният: повишава ли се общата норма на печалбата поради по-високата норма на печалбата, която дава капиталът, вложен във външната, особено в колониалната търговия?

Капитали, вложени във външна търговия, могат да дават по-висока норма на печалба, тъй като, *първо*, тук става конкуренция със стоки, които се произвеждат от други страни при по-малко благоприятни условия на производство, така че по-напредналата страна продава своите стоки над тяхната стойност, макар по-евтино от конкуриращите страни. Доколкото трудът на по-напредналата страна се оценява при това като труд с по-високо относително тегло, нормата на печалба се повишава, защото трудът, който не се заплаща като труд от по-високо качество, се продава като такъв. Едно и също отношение може да се сложи и за страна, в която се отправят стоките, и за онази, от която стоките се получават, а именно може да се окаже, че такава страна дава предметен труд *in natura* повече, отколкото получава, и че все пак получава при това стоки по-евтино, отколкото би могла сама да ги произвежда. Съвсем както фабрикантът, който прилага ново изобретение, преди то да е влязло във всеобща употреба, продава по-евтино от своите конкуренти и все пак над индивидуалната стойност на своите стоки, т.е. той превръща сравнително по-високата производителна сила на прилагания от него труд в принадлеен труд. Той реализира по такъв начин добавъчна печалба. От друга страна, що се отнася до капиталите, вложени в колониите и т.н., те могат да дават по-високи норми на печалба, тъй като там поради ниското развитие нормата на печалба изобщо стои по-високо, а ако се използват роби, кули и др. т., стои по-високо и експлоатацията на труда. Съвсем не може да се

разбере защо тези сравнително високи норми на печалба, донасяни по такъв начин от капиталите, вложени в известни отрасли, и отправяни в родината, не би трябвало да участват тук в изравняване на общата норма на печалба, ако при това на пътя на това изравняване не стоят монополи, и защо те не трябва по такъв начин *pro tanto* да я повишават *36). Това е невъзможно да се разбере, особено в случая, когато отраслите, в които е вложен капиталът, са подчинени на законите на свободната конкуренция. А на Рикардо, напротив, работата се представя в следния вид: с парите, получени в чужбина от продажбата по по-висока цена, се закупуват там стоки и се отправят назад в родината; следователно тези стоки се продават в самата страна и това обстоятелство може затова да представлява поне временно особена изгода за тези най-привилегировани сфери на производство. Тази илюзия веднага отпада, щом се абстрахираме от паричната форма. Страната, която се намира в благоприятни условия, при размяна получава повече труд за по-малко количество труд, макар че тази разлика, този излишък, както изобщо при размяна между труд и капитал, се присвоява от една известна класа. Следователно, доколкото нормата на печалба е по-висока, защото тя изобщо е по-висока в колониалната страна, това при благоприятни природни условия може да върви ръка за ръка с ниски стокови цени. Изравняване става, но не изравняване по старото равнище, както мисли Рикардо.

Но същата външна търговия развива в страната капиталистически начин на производство и следователно води към намаляване на променливия капитал по отношение на постоянния; от друга страна, тя създава свръх-производство по отношение на другата страна и затова по-нататък оказва пак противодействащо влияние.

И така общо се оказва, че същите причини, които пораждат спадане на общата норма на печалба, предизвикват противодействия, които спъват това спадане, забавят го и отчасти го парализират. Те не анулират закона, но отслабват неговото действие. Без това би било неразбираемо не спадането на общата норма на печалба, а, напротив, относителната бавна скорост на това спадане. По такъв начин законът действа само като тенденция, чието влияние се проявява очебийно само при определени обстоятелства и за продължителни периоди време.

Преди да отидем по-нататък, за избягване на възможни недоразумения ще повторим още един път двете многократно развивани тези.

Първо: Същият процес, който с хода на развитието на капиталистическия начин на производство поражда поевтиняване на стоките, предизвиква и изменение в органичния състав на обществения капитал, прилаган за производство на стоките, а поради това предизвиква и спадане на нормата на печалба. Така че намаляването на относителните разходи за отделната стока, както и на онази част от тези разходи, която се получава от износване на машините, не трябва да се отъждествява с нарастването на стойността на постоянния капитал по отношение на променливия, макар че, обратно, всяко намаляване в относителните разходи за постоянния капитал при неизменяща се или нарастваща маса на неговите веществени елементи, оказва влияние върху повишаване на нормата на печалба, т.е. върху намаляването *pro tanto* на стойността на постоянния капитал в сравнение с променливия капитал, който се изразходва във все по-малка пропорция.

Второ: Обстоятелството, че в отделните стоки, от съвкупността на които се образува продуктът на капитала, съдържащият се в тях новоприбавен жив труд се оказва във все повече намаляваща се пропорция към съдържащите се в тях суровини и употребените за тяхното изготвяне средства на труда; следователно обстоятелството, че в отделните стоки се определя постоянно намаляващо се количество новоприбавен жив труд, тъй като с развитието на обществената производителна сила за тяхното производство се изисква по-малко труд — това обстоятелство не засяга отношението, в което живият труд, съдържащ се в стоката, се разпада на заплатен и незаплатен. Напротив. Макар общото количество на съдържащия се в стоката новоприбавен жив труд да намалява, незаплатената част расте в сравнение със заплатената част или поради абсолютното, или поради относителното спадане на заплатената част, защото същият метод на производство, който намалява общата сума на новоприбавения жив труд във всяка единица стока, се съпровожда с повишаване на абсолютната и относителната принадена стойност. Тенденцията на нормата на печалбата към спадане е свързана с тенденция към повишаване на нормата на принадената стойност, следователно с тенденция към повишаване степента на експлоатацията на труда. Затова във висша степен

абсурдно е да се обяснява спадането на нормата на печалбата с повишаване на нормата на работната заплата, макар че като изключение и това може да се среща. Само като разбере отношенията, които действат при образуване на нормата на печалба, статистиката е в състояние да предприеме действителен анализ на нормата на работната заплата в различни епохи и различни страни. Нормата на печалбата спада не защото трудът става по-малко производителен, а защото той става по-производителен. Едното и другото, повишаването на нормата на принадлежната стойност и спадането на нормата на печалбата, са само специфични **форми**, в които растящата производителност на труда получава капиталистически израз.

(горе)

VI. УВЕЛИЧЕНИЕ НА АКЦИОНЕРНИЯ КАПИТАЛ

Към горните пет пункта може да се прибави и следният, на който обаче ние засега не можем да се спираме по-подробно. С прогреса на капиталистическото производство, който върви ръка за ръка с ускоряващото се натрупване, част от капитала се има предвид и се прилага само като лихвоносен капитал. Не в смисъл, че всеки капиталист, който дава в заем капитал, се задоволява с лихвата, докато промишленият капиталист получава предприемаческа печалба. Това няма никакво отношение към височината на общата норма на печалба, защото за нея печалбата = лихва + всякакъв вид печалба + поземлена рента, при което разпределението между тези отделни категории няма значение за общата норма на печалбата. Но в смисъл, че тези капитали, макар и вложени в едри производствени предприятия, донасят, като се спаднат всички разходи, само високи или ниски лихви, така наречени дивиденди, например в железопътното дело. Следователно те не участват в изравняването на общата норма на печалбата, защото донасяната от тях норма на печалба е по-ниска от средната. Ако те участваха в това, то последната би спаднала много по-ниско. Разглеждайки въпроса теоретически, те могат да се вземат под внимание и в такъв случай ще се получи по-малка норма на печалба от привидно съществуващата и действително имаща определящо значение за капиталистите, тъй като именно в тези предприятия постоянният капитал е най-голям по отношение на променливия.

(горе)

ГЛАВА ПЕТНАДЕСЕТА РАЗВИТИЕ НА ВЪТРЕШНИТЕ ПРОТИВОРЕЧИЯ НА ЗАКОНА

ОБЩИ БЕЛЕЖКИ

В първи отдел на тази книга видяхме, че нормата на принадлежната стойност, изразена във вид на норма на печалбата, винаги изглежда по-ниска, отколкото е в действителност. Сега видяхме, че дори повишаващата се норма на принадлежната стойност има тенденция да се изразява в спадаща норма на печалбата. Нормата на печалба би била равна на нормата на принадлежната стойност само ако $c = 0$, т.е. ако целият капитал би се изразходвал за работна заплата. Спадаща норма на печалбата изразява спадаща норма на принадлежната стойност само когато отношението между стойността на постоянния капитал и масата на работната сила, която го привежда в движение, остава неизменно или когато последната се увеличава по отношение на стойността на постоянния капитал.

Рикардо, под предлог да изследва нормата на печалбата, всъщност изследваше само нормата на принадлежната стойност, и то само при предпоставката, че работният ден по интензивност и продължителност е постоянна величина.

Спадане на нормата на печалбата и ускорено натрупване са само дотолкова различни изрази на един и същ процес, доколкото едното и другото изразяват развитието на производителната сила. На свой ред натрупването ускорява спадането на нормата на печалба, доколкото то поражда концентрация на работите в голям мащаб и заедно с това по-висок състав на капитал. От друга страна, спадането на нормата на печалба при това ускорява концентрацията на капитал и неговата централизация чрез отнемане собствеността на дребни капиталисти, чрез експроприация на последните остатъци от непосредствени производители, у които има още нещо за експроприране. По-нататък, поради това се ускорява натрупването, разглеждано по отношение на масата, макар че със спадане на нормата на печалба се понижава и нормата на натрупване.

От друга страна, доколкото нормата на нарастване на стойността на це-

лия капитал, нормата на печалбата, е стимул на капиталистическото производство (както нарастването на стойността на капитала е негова единствена цел), спадането на нормата на печалба забавя образуването на нови самостоятелни капитали и така се явява като заплаха за развитието на капиталистическия производствен процес; то подпомага свръхпроизводството, спекулацията, кризите, появата на излишен капитал наред с излишно население. Затова икономистите, които като Рикардо смятат капиталистическия начин на производство за абсолютен, чувстват тук, че този начин на производство сам си създава граници, и затова приписват тези граници не на производството, а на природата (в учението за рента). Но важното в страха, който им внушава спадането на нормата на печалба, е чувството, че капиталистическият начин на производство среща в развитието на производителните сили предел, който няма никаква връзка с производството на богатството като такова; и този своеобразен предел доказва за ограничеността и за само историческия, преходен характер на капиталистическия начин на производство; доказва за това, че капиталистическият начин на производство не е абсолютен начин на производство на богатството и че, напротив, на известно стъпало той влиза в конфликт със своето по-нататъшно развитие.

Наистина Рикардо и неговата школа изследват само промишлената печалба, в която се съдържа и лихва. Но и нормата на поземлена рента има също тенденция да спада, макар че нейната абсолютна маса расте и макар че тя може да расте и пропорционално в сравнение с промишлената печалба (виж Е. Уест [*Essay on the Application of Capital to Land*, London, 1815. – Ed], който *преди* Рикардо разви закона на поземлената рента). Ако разглеждаме целия обществен капитал K и означим с p_1 промишлената печалба, която остава след спадане на лихвата и поземлената рента, означим лихвата със z и поземлената рента с r , то

$$\frac{m}{K} = \frac{P}{K} = \frac{P_1 + z + r}{K} = \frac{P_1}{K} + \frac{z}{K} + \frac{r}{K}$$

Ние видяхме, че макар в хода на развитието на капиталистическото производство общата сума на принадлежната стойност m постоянно да расте, обаче $\frac{m}{K}$ също така постоянно намалява, защото K расте още по-бързо

от m . Следователно няма никакво противоречие в това, че p_1 , z и r всяко само по себе си може постоянно да расте, докато $\frac{m}{K} = \frac{p}{K}$, както и $\frac{p_1}{K}$, $\frac{z}{K}$ и $\frac{r}{K}$ всяко само по себе си може да става все по-малко, или че p_1 в сравнение с z или r в сравнение с p_1 или пък в сравнение с p_1 и със z относително расте. При увеличаване съвкупната принадлежна стойност или печалбата $m = p$, но при едновременно спадане на нормата на печалбата $\frac{m}{K} = \frac{p}{K}$ отношението на величината на частите p_1 , z и r , на които се разпада $m = p$, може да се изменя всякак в границите, определяни от общата сума m , без да се засяга величината на m или $\frac{m}{K}$.

Изменението на p_1 , z и r по отношение едно към друго е само друго разпределение на m по различни рубрики. Затова и $\frac{m}{K}$, $\frac{m}{K}$ или $\frac{m}{K}$, нормата на индивидуалната промишлена печалба, нормата на лихвата и отношението на рентата към целия капитал, могат да нарастват едно по отношение към друго, макар общата норма на печалбата, $\frac{m}{K}$, да спада; остава само условието сумата на трите величини да бъде $= \frac{m}{K}$. Ако нормата на печалба спадне от 50% на 25%, например ако съставът на капитала при норма на принадлежна стойност 100% от $50_c + 50_v$ се измени на $75_c + 25_v$, то в първия случай капитал 1000 ще даде печалба 500, а във втория случай капитал 4000 ще даде печалба 1000. m или p се е удвоило, но p' е спаднало наполовина. И ако по-рано от 50% на печалбата се падеше 20, на лихвата 10 и на рентата 20, то $\frac{p_1}{K} = 20\%$, $\frac{z}{K} = 10\%$, $\frac{r}{K} = 20\%$. Ако при превръщането в 25% отношенията остават същите, то $\frac{p_1}{K} = 10\%$, $\frac{z}{K} = 5\%$ и $\frac{r}{K} = 10\%$. Напротив, ако $\frac{p_1}{K}$ спадне на 8%, и $\frac{z}{K}$ на 4%, то $\frac{r}{K}$ ще се повиши на 13%. Относителната величина на r би се повишила в сравнение с p_1 и z , но все пак p' би останало предишното. При двете предпоставки сумата на p_1 и z и r би се увеличила, тъй като тя би била произведена посредством четири пъти по-голям капитал. Впрочем предпоставката на Рикардо, че първоначално промишлената печалба (плюс лихвата) съдържа цялата принадлежна стойност, е исторически и логически невярна. Напротив, само

с прогреса на капиталистическото производство 1) цялата печалба от самото начало попада в ръцете на промишлени и търговски капиталисти за по-нататъшно разпределение и 2) рентата се свежда към излишъка над печалбата. След това върху тази капиталистическа база отново расте рентата, която е само част от печалбата (т.е. от принадлежната стойност, разглеждана като продукт на целия капитал), но не онази специфична част от продукта, която капиталистът си присвоява.

Ако предположим наличието на необходимите средства за производство, т.е. достатъчно натрупване на капитал, то създаването на принадлежна стойност при дадена нейна норма, следователно при дадена степен на експлоатация на труда, намира предел само в работническото население, а при дадено работническо население то намира предел само в степента на експлоатацията на труда. И капиталистическият производствен процес по своята същина се състои в производство на принадлежна стойност, представлявана от принадлежен продукт, или от съответната част от произведените стоки, в която е предметен незаплатен труд. Никога не трябва да се забравя, че производството на тази принадлежна стойност — а обратното превръщане на част от нея в капитал, или натрупването, образува интегрална част от това производство на принадлежна стойност — е непосредствената цел и определящият мотив на капиталистическото производство. Затова никога не бива да се изобразява капиталистическото производство като такова, каквото то не е всъщност, именно като производство, което има за своя непосредствена цел потреблението или изготвянето на средства, за потребление за капиталистите. При това би бил съвсем забравен неговият специфичен характер, който се изразява от цялата негова вътрешна същина.

Получаването на тази принадлежна стойност образува непосредственият производствен процес, за който, както казахме, няма други предели освен посочените по-горе. Щом количеството принадлежен труд, което може да се изстиска, се определи в стоки, принадлежната стойност е произведена. Но с това производство на принадлежна стойност е завършен само първият акт на капиталистическия производствен процес, непосредственият производствен процес. Капиталът е погълнал толкова и толкова незаплатен труд. С развитието на процеса, който се изразява в спадане на нормата на печалба, масата на така произведената принадлежна стойност достига

чудовищни размери. Сега настъпва вторият акт на процеса. Цялата стокова маса, целият продукт — както онази негова част, която възстановява постоянния и променливия капитал, така и частта, която представлява принадлежната стойност, — трябва да бъде продадена. Ако това не става или ако то става само отчасти, или ако стоката се продава само по цени, които са по-ниски от производствените цени, то, макар и работникът да е бил експлоатиран, тази експлоатация не се реализира като такава за капиталиста, което може да бъде свързано с липса на реализация на изтисканата принадлежна стойност или само с частичната ѝ реализация, дори с частична или пълна загуба на капитал. Условищата на непосредствената експлоатация и условищата на нейната реализация не са сходни. Те не само не съвпадат по време и място, но са различни и по същината си. Първите се ограничават само от производителната сила на обществото, вторите се ограничават от пропорционалността на различните отрасли на производство и потребителната сила на обществото. Но тази последната се определя не от абсолютната производителна сила и не от абсолютната потребителна сила, а от потребителната сила въз основа на антагонистичните отношения на разпределение, които свеждат потреблението на огромната маса на обществото до един минимум, който се изменя само в повече или по-малко тесни граници. Тя е ограничена освен това от стремежа към натрупване, от стремежа към увеличение на капитала и към производство на принадлежна стойност в разширен мащаб. Това е законът на капиталистическото производство, диктуван от постоянните революции в самите методи на производство, от обезценяването на наличния капитал, което постоянно съпровожда такива преврати от всеобщата конкурентна борба, от необходимостта да се усъвършенства производството и да се разширява неговият мащаб просто като средство за запазване и под заплаха от гибел. Затова пазарът трябва постоянно да се разширява, така че пазарните връзки и определящите ги условия все повече вземат характер на независим от производителите природен закон, все повече се изплъзват от контрол. Вътрешното противоречие се стреми да си намери разрешение в разширението на външното поле на производството. Но колкото повече се развива производителната сила, толкова повече влиза тя в противоречие с тясната база, върху която почиват отношенията на потреблението. Върху тази пълна с противоречия база никак не е противоречие, че излишък от капитал е свързан с растящ

излишък от население, защото, макар че при съединението на излишък от капитал с излишък от население масата на произвежданата принадлежна стойност би нараствала, но именно поради това би нараствало и противоречието между условията, при които тази принадлежна стойност се произвежда, и условията, при които тя се реализира.

Ако е дадена определена норма на печалба, то масата на печалбата винаги зависи от величината на авансирания капитал. Натрупването обаче се определя в такъв случай от частта на тази маса, която се превръща в капитал. Но тъй като тази част е равна на печалбата минус потребения от капиталистите доход, то тя ще зависи не само от стойността на тази маса, но и от поевтиняването стоките, които капиталистът може да купи с нея; на стоките, които отчасти влизат в неговото потребление — в неговия доход, — отчасти в неговия постоянен капитал (работната заплата се приема тук за дадена).

Масата на капитала, която работникът привежда в движение, стойността на която той запазва със своя труд и я застава пак да се появи в продукта, е съвсем различна от стойността, която той прибавя. Ако масата на капитала = 1000 и прибавеният труд = 100, то възпроизведеният капитал = 1100. Ако масата = 100 и прибавеният труд = 20, то произведеният капитал = 120. Нормата на печалбата в първия случай = 10%, във втория = 20%. И при все това от 100 може да се натрупа повече, отколкото от 20. И така потокът на капитала нараства по-нататък (обезценяването поради повишаването на производителната сила оставяме настрана) или се натрупва пропорционално на масата, която той вече притежава, но не пропорционално на височината на нормата на печалба. Висока норма на печалбата, доколкото тя се основава на висок а норма на принадлежната стойност, е възможна, ако работният ден е твърде продължителен, макар трудът да е бил непроизводителен; тя е възможна въпреки ниска производителност на труда, защото потребностите на работниците са много малки и поради това средната работна заплата е много ниска. Ниската работна заплата ще съответства на липса на енергия у работниците. Въпреки високата норма на печалба капиталът при това се натрупва бавно. Населението не се увеличава, а работното време, което продуктът струва, е голямо, макар че заплащаната на работника заплата е малка.

Нормата на печалба спада не защото работникът е по-малко експлоатиран, а защото изобщо се прилага относително по-малко труд в сравнение с прилагания капитал.

Ако, както показахме, спадането на нормата на печалба става едновременно с повишаване на масата на печалбата, то по-голямата част от годишния продукт на труда ще се присвоява от капиталиста под категорията капитал (като възстановяване на потребения капитал) и относително по-малката част — под категорията печалба. Оттук фантазията на *лон Чалмърс*, че колкото по-малка маса от годишния продукт капиталистите изразходвали като капитал, толкова по-голяма печалба те изкарвали, при което държавната църква им идва на помощ, за да се погрижи за потреблението, а не за капитализацията на значителна част от принадлежния продукт. Попът смесва причината и следствието. Впрочем масата на печалбата дори при по-малка норма расте заедно с величината на изразходвания капитал. Все пак това същевременно определя концентрацията на капитала, тъй като сега условията на производство изискват влагане на по-големи капитали. Това определя също така централизацията на капитала, т.е. поглъщането на дребните капиталисти от едрите и загубването на капиталите от първите. Това пак е отделяне, макар само от вторичен ред, на условията на труда от производителите, към които все още се отнасят тези дребни капиталисти, тъй като у тях собственият труд още играе известна роля; трудът на капиталиста изобщо е обратно пропорционален на величината на неговия капитал, т.е. на степента, в която той е капиталист. Това е същото отделяне на условията на труд, от една страна, и производителите — от друга, което образува понятието капитал, което започва заедно с първоначалното натрупване («Капиталът», кн. I, гл. XXIV), проявява се след това като постоянен процес в натрупването и концентрацията на капитал и, накрая, тук се изразява като централизация в малко ръце на вече налични капитали и загуба на капиталите от мнозина (такава форма приема сега експроприацията). Този процес скоро би довел капиталистическото производство до катастрофа, ако наред с центростремителната сила постоянно не влияеха все отново и отново децентрализиращо противодействащи тенденции.

(горе)

II. КОНФЛИКТ МЕЖДУ РАЗШИРЕНИЕТО НА ПРОИЗВОДСТВОТО И НАРАСТВАНЕТО НА СТОЙНОСТТА

Развитието на обществената производителна сила на труда се проявява двояко: първо, във величината на вече произведените производителни сили, в стойностния обем и масата на условията на производство, при които се извършва новото производство, и в абсолютната величина на вече натрупания производствен капитал; второ, в относително малката в сравнение с целия капитал величина на оная негова част, която се изразходва за работна заплата, т.е. в относително малкото количество на жив труд, който се изисква за възпроизводството и увеличението на стойността на даден капитал, за масовото производство. А това предполага същевременно концентрация на капитала.

По отношение на прилаганата работна сила развитието на производителната сила се проявява пак двояко: *първо*, в увеличението на принадлежащия труд, т.е. в съкращаването на необходимото работно време, което се изисква за възпроизводство на работна сила. *Второ*, в намаляването на количеството на работната сила (броя на работниците), която изобщо се употребява, за да се приведе в движение даден капитал.

Тези две движения не само вървят ръка за ръка, но са и взаимно зависими и представляват явления, в които намира израз един и същ закон. При това те влияят върху нормата на печалбата в противоположно направление. Общата маса на печалбата е равна на общата маса на принадлежната стойност, нормата на печалбата =

$$= \frac{m}{K} = \frac{\text{принадена стойност}}{\text{целия авансиран капитал}}$$

Но принадлежната стойност, нейната обща сума се определя, *първо*, от нейната норма, а, *второ*, от масата на труда, едновременно прилаган при тази норма, или — което е същото — от величината на променливия капитал. От една страна, нараства единият фактор, нормата на принадлежната стойност, от друга страна, намалява (относително или абсолютно) другият фактор, броят на работниците. Доколкото развитието на производи-

...
телната сила намалява заплащаната част от прилагания труд, то повишава принадлежната стойност, повишава нейната норма; доколкото пък намалява общата маса на труда, прилаган от даден капитал, то намалява другия фактор, броя на работниците, на който трябва да се умножи нормата на принадлежната стойност, за да се получи нейната маса. Двама работника, които работят по 12 часа на ден, не могат да дадат същата маса принадлежна стойност, каквато дават 24 работника, които работят само по 2 часа всеки, дори ако те биха се хранели само с въздух и ако поради това те не би трябвало да работят за самите себе си. Следователно в това отношение има известни непреодолими граници за компенсация на съкращаването на броя на работниците чрез повишаване степента на експлоатацията на труда; затова то може, разбира се, да спъне спадането на нормата на печалба, но не да го отстрани.

И така, с развитието на капиталистическия начин на производство нормата на печалба спада, но нейната маса расте с увеличението на масата на вложения капитал. При дадена норма абсолютната маса, на която нараства капиталът, зависи от неговата налична величина. Но, от друга страна, ако е дадена тази величина, то отношението, в което той расте, нормата на неговото нарастване, зависи от нормата на печалба. Нарастването на производителната сила (което освен това, както споменахме, постоянно върви ръка за ръка с обезценяването на наличния капитал) непосредствено може да повиши величината на стойността на капитала само ако то, като повишава нормата на печалбата, увеличава онази част от стойността на годишния продукт, която отново се превръща в капитал. Колкото се отнася до производителната сила на труда (защото тази производителна сила непосредствено няма никакво отношение към стойността на наличния капитал), това може да стане само доколкото поради това или се увеличава относителната принадлежна стойност, или намалява стойността на постоянния капитал, следователно поевтиняват стоките, които влизат или във възпроизводството на работната сила, или в елементите на постоянния капитал. Но и двете включват обезценяване на наличния капитал, двете вървят ръка за ръка с относителното намаление на променливия капитал в сравнение с постоянния. Двете определят спадането на нормата на печалба и двете забавят това спадане. По-нататък, доколкото повишението на нормата на печалба предизвиква повишено търсене на труд, то влияе върху увеличението на работническото население

ние и заедно с това върху увеличението на годния за експлоатация материал, който тепърва прави капитала капитал.

Но косвено развитието на производителната сила на труда съдейства за увеличение на наличната капиталова стойност, като увеличава масата и разнообразието на потребителните стойности, в които е представена една и съща разменна стойност и които образуват материалния субстрат, вещните елементи на капитала, веществените предмети, от които непосредствено се състои постоянният капитал и поне косвено — променливият. Със същия капитал и със същия труд се произвеждат повече неща, които, независимо от тяхната разменна стойност, могат да бъдат превърнати в капитал — неща, които могат да служат за поглъщане на добавъчен труд, следователно и на добавъчен принадлеен труд, и които по този начин могат да образуват добавъчен капитал. Масата труд, с който капиталът може да се разпорежда, зависи не от стойността на този капитал, а от масата на суровините и спомагателните материали, на машините и елементите на основния капитал, на средствата за живот — от всичко онова, от което капиталът се съставя, каквато и да е неговата стойност. Като расте по този начин масата на прилагания труд, следователно и на принадлежния труд, расте и стойността на възпроизвеждания капитал и на новоприбавената към нея добавъчна стойност.

Но тези два момента, които влизат в процеса на натрупването, не трябва да се разглеждат само в състояние на спокойното им съществуване един до друг, в каквото ги изучава Рикардо; те съдържат в себе си противоречие, което се проявява в противоречиви тенденции и явления. Противоположните един на друг фактори действат същевременно един против друг.

Едновременно с подбудите към действително умножаване на работническото население, произтичащи от увеличението на функциониращата като капитал част от целия обществен продукт, действат фактори, създаващи само относително свръх на селение.

Едновременно със спадане на нормата на печалба расте масата на капиталите и ръка за ръка с това става обезценяване на наличния капитал, което спъва спадането на нормата на печалба и подтиква към ускорено

натрупване на капиталова стойност.

Едновременно с развитие на производителната сила се развива по-висок състав на капитала, относителното намаляване на променливата част в сравнение с постоянната.

Тези различни влияния се проявяват ту предимно едно до друго в пространството, ту предимно едно след друго във времето; конфликтът на противодействащите едни на друг фактори периодично намира изход в кризите. Кризите винаги са само временно насилствено разрешение на съществуващите противоречия, насилствени взривове, които за миг възстановяват нарушеното равновесие.

Противоречието, изразено най-общо, се състои в това, че на капиталистическия начин на производство е присъща тенденция към абсолютно развитие на производителните сили независимо от стойността и съдържащата се в последната принадлежна стойност, както и независимо от обществените отношения, при които става капиталистическото производство; докато, от друга страна, неговата цел е запазване на съществуващата капиталова стойност и нейното увеличение във възможно по-голяма степен (т.е. постоянно ускоряващо се нарастване на тази стойност). Специфичната особеност на капиталистическия начин на производство се състои в това, да използва наличната капиталова стойност като средство за възможно по-голямо увеличение на тази стойност. Методите, с които той постига това, водят към намаляване нормата на печалба, обезценяване на наличния капитал и развитие на производителните сили на труда чрез вече произведените производителни сили.

Периодичното обезценяване на наличния капитал — това присъщо средство на капиталистическия начин на производство, което служи да спъва спадането на нормата на печалба и да ускорява натрупването на капиталова стойност чрез образуване на нов капитал — нарушава създадите се отношения, в които се извършва процесът на обръщението и възпроизводството на капитала, и затова се придружава с внезапни задръжки и кризи на производствения процес.

Вървящото ръка за ръка с развитието на производителните сили относително намаление на променливия капитал в сравнение с постоянния, сти-

мулира растежа на работническото население и в същото време постоянно създава изкуствено свръхнаселение. Натрупването на капитал, разглеждано откъм стойността, се забавя от спадането на нормата на печалба, като още повече ускорява натрупването на потребителни стойности, докато последното на свой ред води към ускоряване хода на натрупването, разглеждано откъм стойността.

Капиталистическото производство постоянно се стреми да преодолее тези присъщи му предели, но то ги преодолява само чрез средства, които му поставят тези предели отново, и то в по-колосален мащаб.

Истинският предел на капиталистическото производство е самият капитал, това значи: капиталът и самонарастването на неговата стойност се явява като изходен и краен пункт, като мотив и цел на производството; производството е само *производство за капитала*, а не обратно: средствата за производство не са просто средства за постоянно разширяване жизнения процес на *обществото* на производителите. Пределите, в които само може да се осъществява запазването и увеличаването на стойността на капитала, основаващо се върху експроприацията и обедняването на масата на производителите – тези предели влизат постоянно в противоречие с методите на производство, които капиталът е принуден да прилага за постигане на своята цел и които се стремят към безгранично разширение на производството, към производството като самоцел, към безусловно развитие на обществените производителни сили на труда. Средството – безусловно развитие на обществените производителни сили – влиза в постоянен конфликт с ограничената цел – увеличаване стойността на съществуващия капитал. Затова, ако капиталистическият начин на производство е историческо средство за развитие на материалната производителна сила и за създаване на съответен на тази сила световен пазар, то той същевременно е постоянното противоречие между тази негова историческа задача и присъщите му обществени производствени отношения.

(горе)

III. ИЗЛИШЪК НА КАПИТАЛ ПРИ ИЗЛИШЪК НА НАСЕЛЕНИЕ

Със спадане на нормата на печалба расте минимумът капитал, който е

необходим на отделния капиталист за производствено прилагане на труд — необходим както за експлоатация на труда изобщо, така и за да може употребяваното работно време да бъде необходимо за производство на стоките време, за да не превишава то средното работно време, обществено необходимо за производство на стоки. И едновременно расте концентрацията, защото отвъд известни граници голям капитал с ниска норма на печалба нарушава по-бързо, отколкото малък капитал с висока норма на печалбата. Тази растяща концентрация при известно равнище довежда на свой ред до ново спадане на нормата на печалба. Поради това масата на дребните раздробени капитали се тласка по пътя на авантюрите: спекулация, машинации с кредити и акции, кризи. Под така нареченото изобилие на капитала винаги се подразбира по същество изобилието на такъв капитал, за който спадането на нормата на печалба не се уравнисява от масата на последната — а това са винаги новообразуващи се свежи издънки на капитала, — или изобилието на такива капитали, които, недостатъчни сами по себе си за самостоятелни действия, се предоставят във форма на кредит в разпореждане на ръководителите на големите отрасли на производството. Това изобилие на капитал възниква поради същите обстоятелства, които предизвикват относителното свръхнаселение, и затова това изобилие е явление, което допълва последното, макар те двете да се намират на противоположни полюси: на една страна — незает капитал, на другата страна — незаето работническо население.

Свръхпроизводство на капитал, а не на отделни стоки — макар че свръхпроизводството на капитал винаги включва свръхпроизводство на стоки — не означава затова нищо друго освен свръхнатрупване на капитал. За да се разбере какво е това свръхнатрупване (по-подробното му изследване следва по-долу), трябва само да го вземем абсолютно. Кога свръхпроизводството на капитала би било абсолютно? И при това свръхпроизводство, което би се разпростирало не върху тази или онази, или върху няколко значителни сфери на производството, но би било абсолютно в целия свой обем, т.е. би обхващало всички сфери на производството?

Би имало абсолютно свръхпроизводство на капитал, ако добавъчният капитал за целта на капиталистическото производство би бил = 0. Но целта на капиталистическото производство е увеличаване стойността на капит-

ала, т.е. присвояване на принадлеен труд, производство на принадлена стойност, на печалба. Следователно, ако капиталът би нараснал в сравнение с работническото население дотолкова, че не би могло нито да се удължи абсолютното работно време, което това население доставя, нито да се разшири относителното принадлено време (последното и без това би било неизпълнимо при обстоятелствата, когато търсенето на труд е толкова значително, следователно, когато има тенденция към повишение на работната заплата), т.е. ако нарасналият капитал би произвеждал само такава или дори по-малка маса принадлена стойност, отколкото преди неговото нарастване, то би имало абсолютно свръхпроизводство на капитал, т.е. нарасналият капитал $K+\Delta K$ би произвел печалба не повече или дори по-малко, отколкото капиталът K , преди да бъде увеличен с ΔK . И в двата случая би станало силно и внезапно спадане на общата норма на печалба, но този път поради изменение в състава на капитала, което не би се дължало на развитие на производителната сила, а на повишение на паричната стойност на променливия капитал (поради повишаване на работната заплата) и съответното на него намаление на отношението на принадления труд към необходимия труд.

В действителност работата би взела такъв вид, че част от капитала би желала изцяло или отчасти неизползвана (защото тя би трябвало първо да изтласка от неговата позиция вече действащия капитал, за да може изобщо да увеличи своята стойност), а другата част под натиск на незаетия или само наполовина заетия капитал би се влагала при по-ниска норма на печалба. При това би било безразлично, ако част от допълнителния капитал би заел мястото на стария, а този последният би заел място в добавъчния. Все пак бихме имали от една страна предишната капиталова сума, от друга — добавъчната. Спадането на нормата на печалба би се съпровождало в този случай от абсолютно намаление на масата на печалба, тъй като при нашите предпоставки масата на прилаганата работна сила не би могла да се увеличи и нормата на принадлената стойност не би могла да се повиши, следователно не би могла да се увеличи и масата на принадлената стойност. А намалената маса на печалба би трябвало да се пресмята по отношение на целия нараснал капитал. Но дори ако приемем, че зетият капитал продължаваше да нараства при предишната норма на печалба, следователно масата на печалбата останеше предишната, то все пак тя би се пресмятала върху една нараснала

обща сума на капитала, а това пак предполага спадане на нормата на печалба. Ако един общ капитал 1000 даваше печалба 100, а след увеличението му на 1500 той, както по-рано, дава само 100, то във втория случай 1000 дават вече само $66\frac{2}{3}$. Нарастването на стойността на предишния капитал би се съкратило абсолютно. При новите обстоятелства капиталът = 1000 би носел не повече, отколкото по-рано капитал = $666\frac{2}{3}$.

Но ясно е, че това фактическо обезценяване на предишния капитал би се извършило не без борба, че добавъчният капитал ΔK не без борба би получил възможност да функционира като капитал. Нормата на печалба би спаднала не поради конкуренцията, която произтича от свръхпроизводството на капитал, а, напротив, конкурентната борба би започнала сега, защото спадането на нормата на печалба и свръхпроизводството на капитал произтичат от едни и същи причини. Старите функциониращи капиталисти, в ръцете на които би се оказала част от ΔK , в по-голяма или по-малка степен биха я оставили да лежи неизползвана, за да не обезценят своя първоначален капитал и да не стеснят мястото, заемано от него в областта на производството, или пък те биха я употребили така, че макар с временна загуба да стоварят бездействието на добавъчния капитал върху новите пришълци и изобщо върху своите конкуренти.

Частта ΔK , която би била в нови ръце, би се стремела да заеме място за сметка на стария капитал и това отчасти би ѝ се удало, доколкото тя би оставила неизползвана част от стария капитал, би го принудила да ѝ очисти старото място и да заеме мястото на добавъчния капитал, зает само отчасти или съвсем не зает.

Доколкото капиталът трябва да функционира като капитал и да расте по стойност, известна част от стария капитал при всички обстоятелства трябва да стои неизползвана в качеството ѝ на капитал. Каква част трябва да остане неизползвана, ще реши конкурентната борба. Ако всичко върви добре, конкуренцията, както се оказа при изравняването на общата норма на печалба, действа като осъществен на практика братски съюз на класата на капиталистите, така че те дружно делят помежду си общата плячка пропорционално на големината на дела, вложен от всеки. Но доколкото се отнася вече до разпределение не на печалбата, а на загубата, всеки се стреми колкото е възможно да намали своя дял от загу-

бата и да я прехвърли на гърба на друг. Загубата е неизбежна за цялата класа на капиталистите. Но каква част ще се пада на всеки отделен капиталист, доколкото той изобщо трябва да вземе участие в подялбата ѝ, това става тогава въпрос на сила и хитрост, и конкуренцията се превръща в такъв случай в борба на враждуващи събрата. Тогава се проявява противоположността между интереса на всеки отделен капиталист и този на цялата класа на капиталистите също както по-рано подобие на тези интереси практически си прокарваше път чрез конкуренцията.

Как би могъл да се изглади този конфликт и отново да се възстановят отношенията, които съответстват на «здравото» движение на капиталистическото производство? Начинът за изглаждане се съдържа вече в самото изявяване на конфликта, за изглаждането на който става дума. Той се състои в това, че капитал, равен по стойност на целия добавъчен капитал *ΔK* или поне част от него, се оставя неизползван или отчасти дори се унищожава. Макар че, както това ясно се вижда от самото изложение на конфликта, тази загуба съвсем не се разпределя равномерно между отделните индивидуални капитали, а това се решава от конкурентната борба, при което загубата се разпределя твърде неравномерно и в твърде различни форми съответно на специфичните предимства или вече завоювани позиции, така че един капитал остава неизползван, друг се унищожава, трети търпи само относителни загуби или само временно се обезценява и т.н.

Но при всички обстоятелства равновесието би се възстановило чрез неизползването или дори унищожението на капитал в по-голям или в по-малък обем. Това би се разпростряло отчасти върху материалната субстанция на капитала, т.е. част от средствата за производство, основен и оборотен капитал, не би функционирала; не би действала като капитал; част от предприятията, вече започнали производство, биха спрели работата. Макар в това отношение времето нищо да не щади и да влошава всички средства за производство (с изключение на земята), тук поради спиране на функционирането в действителност би станало много по-значително разрушение на средствата за производство. Но главният резултат в това отношение би бил, че тези средства за производство биха престанали да действат като средства за производство, за повече или по-малко време биха преустановили функционирането си като средства за

производство.

Но главното разрушение, при това от най-остър характер, би засегнало капитала, а доколкото той притежава свойството на стойност — *капиталовите стойности*. Частта от капиталовата стойност, която се намира само във форма на свидетелства за получаване в бъдеще на част от принадлежната стойност, от печалбата, в действителност представляваща само различни форми на кредитни книжа срещу производството, се обезценява веднага с намаляване на доходите, на които е изчислена тази част. Част от наличното злато и сребро лежи неизползвано, не функционира като капитал. Част от намиращите се на пазара стоки могат да извършват своя процес на обръщение и възпроизводство само при извънредно понижаване на техните цени, следователно чрез обезценяване на капитала, който представлява тази част. Също тъй се обезценяват повече или по-малко елементите на основния капитал. Към това се прибавя обстоятелството, че определени, взети като предпоставка отношения на цените определят процеса на възпроизводство, затова последният поради общото спадане на цените стига до застои и разстройство. Това разстройство и спиране парализира функцията на парите като платежно средство, което се развива с развитието на капитала и се основава на споменатите приети отношения на цените, разкъсва на сто места веригата на платежните задължения в определени срокове, още повече се изостря от възникващото поради това сътресение на кредитната система, която се развива заедно с капитала, и по този начин довежда до силни и остри кризи, до внезапни насилствени обезценявания, до действително спиране и нарушаване на процеса на възпроизводство и заедно с това до действително съкращаване на възпроизводството.

Но едновременно биха действали други фактори. Спирането на производството би лишило от работа част от работническата класа и поради това би поставило другата, заетата ѝ част в условия, при които тя би трябвало да се помирява с понижаване на работната заплата дори под средното равнище — операция, която оказва върху капитала съвсем същото действие, както ако при средна работна заплата би се повишила относителната или абсолютната принадлежна стойност. Периодът на разцвет би благоприятствал браковете сред работниците и би намалил смъртността на техните деца — обстоятелства, които, каквото и да е действи-

телното увеличение на населението, свързано с тях, съвсем не предполагат увеличение на действително работещото население, но върху отношението на работниците към капитала влияят също така, както ако би се увеличил броят на действително функциониращите работници. От друга страна, спадането на цените и конкурентната борба биха подтиквали всеки капиталист да намалява индивидуалната стойност на целия свой продукт изцяло под общата стойност на този продукт чрез прилагане на нови машини, нови усъвършенствания на методите на труд, нови комбинации, т.е. да повишава производителната сила на дадено количество труд, да понижава отношението на променливия капитал към постоянния и по този начин да освобождава работници — а накратко казано, да създава изкуствено свръхнаселение. По-нататък самото обезценяване на елементите на постоянния капитал би станало елемент, който предполага повишаване на нормата на печалба. Масата на влагания постоянен капитал би нараснала в сравнение с променливия, но стойността на тази маса би могла да намалее. Настъпилото спиране на производството би подготвило — в капиталистическите граници — едно по-късно разширение на производството.

И по такъв начин кръгът би бил отново изминат. Част от капитала, обезценила се поради преустановяване на функционирането, би придобила отново своята предишна стойност. Впрочем при разширени условия на производство, при разширен пазар и при повишена производителна сила пак би бил извършен същият порочен кръгооборот.

Но дори при приетата от нас крайна предпоставка абсолютното свръхпроизводство на капитал не е абсолютно свръхпроизводство изобщо, абсолютно свръхпроизводство на средства за производство. То е свръхпроизводство на средства за производство само доколкото последните *функционират като капитал* и следователно предполагат съответно на увеличението на своята маса увеличение на стойността, самонарастване на тази стойност, трябва да произвеждат добавъчна стойност.

Но въпреки това то би било все пак свръхпроизводство, защото капиталът би се оказал неспособен да експлоатира труда в онази степен на експлоатация, която зависи от «здравото», «нормалното» развитие на капиталистическия производствен процес, в онази степен на експлоатация, при която с нарастване на масата на влагания капитал се увеличава поне

масата на печалбата и която следователно изключва възможността нормата на печалба да спада в същата степен, в каквато расте капиталът, и особено нормата на печалба да спада по-бързо, отколкото расте капиталът.

Свръхпроизводство на капитал никога не означава нещо друго освен свръхпроизводство на средства за производство — средства на труда и средства за живот, — които могат да функционират като капитал, т.е. могат да се влагат за експлоатация на труда при дадена степен на експлоатация; спадането пък на тази степен на експлоатация под даден пункт предизвиква нарушения на капиталистическия производствен процес, неговото спиране, кризи, разрушение на капитал. Няма никакво противоречие, че това свръхпроизводство на капитал се съпровожда с повече или по-малко значително относително свръхнаселение. Същите обстоятелства, които са повишили производителната сила на труда, увеличили са масата на стоките продукти, разширили са пазарите, ускорили са натрупването на капитал както по маса, така и по стойност, и са понижали нормата на печалбата — същите тези обстоятелства са създали и постоянно създават относително свръхнаселение, свръхнаселение на работници, които не се използват от излишния капитал поради ниската степен на експлоатация на труда, при която те само биха могли да намерят приложение, или поне поради ниска норма на печалба, която те биха давали при дадена степен на експлоатация.

Ако капитал се изпраща извън страната, то това става не защото той абсолютно не би могъл да намери приложение вътре в страната. Това става, защото извън страната той може да бъде пласиран при по-висока норма на печалба. Но този капитал е абсолютно излишен капитал за заетото работническо население и за дадената страна изобщо. Той съществува като такъв наред с относително излишното население и това служи за пример как излишният капитал и излишното население съществуват едно до друго и са взаимно зависими.

От друга страна, свързаното с натрупването спадане на нормата на печалба неизбежно предизвиква конкурентна борба. Компенсацията за спадането на нормата на печалба чрез увеличение на масата на печалба важи само за целия капитал на обществото и за едрите капиталисти, собственици на вече съществуващи предприятия. Новият, самостоятелно

функциониращ добавъчен капитал не намира условия, които дават възможност за такава компенсация; той трябва тепърва да си извоюва тези условия и затова спадането на нормата на печалба предизвиква конкурентна борба между капиталите, а не обратно. Тази конкурентна борба се съпровожда, разбира се, с преходно повишение на работната заплата и с произтичащо от това по-нататъшно спадане на нормата на печалба. Същото се проявява в свръхпроизводството на стоки, в препълването на пазарите. Тъй като целта на капитала е не задоволяване на потребностите, а производство на печалба, и тъй като тази цел се постига само чрез методи, при които масата на продуктите се определя от мащаба на производство, а не обратно, то постоянно трябва да възниква несъответствие между ограничените размери на потреблението върху капиталистическа основа и производството, което постоянно се стреми да излезе извън този свой присъщ предел. Впрочем понеже капиталът се състои от стоки, свръх производството на капитал включва свръхпроизводство на стоки. Оттук странното явление, че същите икономисти, които отричат свръхпроизводството на стоки, признават свръхпроизводството на капитал. Когато казват, че става не общо свръхпроизводство, а само нарушение на пропорцията между различните отрасли на производството, това не означава нищо друго, освен че при капиталистическото производство пропорционалността на отделните отрасли на производство произлиза от диспропорцията като постоянен процес, тъй като тук взаимната връзка на производството като цяло се натрапва на лицата, действащи в производството, като сляп закон, а не като схванат от техния колективен разум и затова подвластен нему закон, който подчинява производствения процес на техния общ контрол. По-нататък, с това изискват в страните, в които капиталистическият начин на производство не е развит, потреблението и производството да стоят на такава степен, каквато е присъща на страните с развит капиталистически начин на производство. Когато казват, че свръхпроизводството е само относително, това е съвсем вярно; но целят капиталистически начин на производство е само относителен начин на производство, границите на който не са абсолютни, но са абсолютни за него, на негова основа. Инак как би могло да няма търсене на същите стоки, от които се нуждае масата на народа, и как би било възможно да е необходимо да се насочва това търсене извън страната, на далечни пазари, за да може да се плаща на работниците в родината средното количество необходими средства за живот? Защото само в тези специфични,

капиталистически взаимоотношения излишният продукт получава такава форма, в която неговият притежател може да го предостави за потребление само ако той се превърне за него пак в капитал. Накрая, когато казват, че капиталистите може само помежду си да разменят и потребяват своите стоки, то при това се забравя целият характер на капиталистическото производство, забравя се, че става дума за нарастване на стойността на капитала, а не до неговото потребление. Накратко, всички възражения против очевидните явления на свръхпроизводството (които не се интересуват от тези възражения) се свеждат към това, че границите на *капиталистическото производство* не са граници на *производството изобщо*, а затова не са граници и за този специфичен, капиталистически начин на производство. Но противоречието на този капиталистически начин на производство се състои тъкмо в неговата тенденция към абсолютно развитие на производителните сили, което постоянно влиза в конфликт със специфичните условия на производство, в които се движи и единствено може да се движи капиталът.

Не се произвеждат твърде много средства за живот в сравнение със съществуващото население. Наопаки. Тяхното производство е твърде малко, за да може масата на населението да живее прилично и човешки.

Не се произвеждат повече средства за производство, отколкото е нужно, за да се даде работа на работоспособното население. Наопаки. Първо, произвежда се твърде значителна част население, което фактически е неработоспособно, което е принудено от обстоятелствата да експлоатира труда на други или да се занимава с работи, които могат да се смятат такива само при един жалък начин на производство. Второ, средства за производство се произвеждат недостатъчно, за да може цялото трудоспособно население да работи при най-производителни условия, следователно за да се съкращава неговото абсолютно работно време чрез масата и ефективността на постоянния капитал, прилаган в продължение на работното време.

Но периодично средства на труда и средства за живот се произвеждат твърде много, за да функционират те като средство за експлоатация на работниците, която дава известна норма на печалба. Стоки се произвеждат твърде много, за да може заключената в тях стойност и съдържащата

се в нея принадлежна стойност да се реализират и да се превърнат в нов капитал при условията на разпределение и отношенията на потребление, които са дадени от капиталистическото производство, т.е. за да може този процес да се извършва без постоянно възобновяващи се взривове.

Не се произвежда твърде много богатство. Но периодично се произвежда твърде много богатство в неговите капиталистически, противоречиви форми.

Пределът на капиталистическия начин на производство се проявява:

1) В това, че развитието на производителната сила на труда поражда със спадане на нормата на печалба един закон, който на известен етап най-враждебно се сблъсква със собственото развитие на производителната сила на труда и затова винаги трябва да се преодолява чрез кризи.

2) В това, че разширяването или съкращаването на производството се определя не от отношението на производството към обществените потребности, към потребностите на общественото развитие хора, а от присвояването на незаплатения труд и от отношението на този незаплатен труд към предметния труд изобщо или, казано капиталистически, се определя от печалбата и от отношението на тази печалба към прилагания капитал, следователно от известна височина на нормата на печалбата. Затова за капиталистическото производство възникват предели при такава степен на разширение, която при други предпоставки би се оказала, напротив, във висша степен недостатъчна. То се преустановява, когато това се повелява не от задоволяването на потребностите, а от производството и реализацията на печалба.

Ако нормата на печалба спада, то, от една страна, силите на капитала се насочват към това, отделният капиталист чрез усъвършенствани методи и пр. да понижи индивидуалната стойност на единицата свои стоки под тяхната средна обществена стойност и така при дадена пазарна цена да получи добавъчна печалба; от друга страна, възниква спекулация, която среща благоприятни условия в страстните търсения на нови производствени методи, нови приложения на капитала, нови авантюри, за да се осигури каква и да е добавъчна печалба, която би била независима от ней-

ното общо средно равнище и би се издигала над него.

Нормата на печалба, т.е. относителният прираст на капитал, е важна преди всичко за всички нови, самостоятелно групиращи се разклонения на капитала. И ако капиталообразуването би се паднало изключително на малко, готови едри капитали, за които масата на печалбата превишава нейната норма, то изобщо би угаснал огънят, който оживява производството. То би потънало в сън. Нормата на печалба е движещата сила на капиталистическото производство; произвежда се само това и дотолкова, каквото и доколкото може да се произведе с печалба. Оттук страхът на английските икономисти от спадането на нормата на печалбата. Че дори само възможността за това тревожи Рикардо, свидетелства за неговото дълбоко разбиране на условията на капиталистическото производство. Най-значителното у Рикардо е тъкмо това, в каквото го упрекуват: че при изследване на капиталистическото производство, без да се грижи за съдбата на «хората», той обръща внимание само на развитието на производителните сили, с цената на каквито и да е човешки жертви и жертви на капиталови стойности да се изкупува то. развитието на производителните сили на обществения труд е историческата задача и историческото оправдание на капитала. Тъкмо с това той безсъзнателно създава материални условия на една по-висока форма на производство. Онова, което безпокои Рикардо, е обстоятелството, че нормата на печалба, стимулът на капиталистическото производство, а заедно с това условие и двигател на натрупването, е застрашена от опасност поради развитието на самото производство. А количественото отношение тук е всичко. И наистина в основата лежи нещо по-дълбоко, което той само смътно чувства. В това се проявява по чисто икономически начин, т.е. от буржоазна гледна точка, в границите на капиталистическото разбиране, от гледна точка на самото капиталистическо производство, неговият предел, неговата относителност, че то не е абсолютен, а само исторически начин на производство, който съответства на известна ограничена епоха от развитието на материалните условия на производството.

(горе)

IV. ДОБАВКИ

Тъй като развитието на производителната сила на труда е твърде раз

лично в различните отрасли на промишлеността и при това не само неравномерно по степен, но често в противоположна посока, то оттук следва, че средната маса на печалбата (=на принадлежната стойност) трябва да стои много под равнището, което би могло да се очаква, като се съди по развитието на производителната сила в най-напредналите отрасли на промишлеността. Обстоятелството, че развитието на производителната сила в различните отрасли на промишлеността се извършва не само в твърде различни пропорции, но често в противоположна посока, произтича не само от *анархията на конкуренцията* и от своеобразието на буржоазния начин на производство. Производителността на труда е свързана и с природни условия, които често стават по-малко плодотворни в същата пропорция, в която производителността — доколкото тя зависи от обществени условия — се повишава. Оттук противоположно движение в тези различни сфери, прогрес тук, регрес там. Нека си спомним например за влиянието на самите годишни времена, от което зависи количеството на по-голямата част от суровините, за изсичането на горите, за изчерпване на каменовъглените мини, железните рудници и т.н.

Докато оборотната част на постоянния капитал, суровините и т.н. постоянно расте по своята маса пропорционално на производителната сила на труда, не е така с основния капитал, сградите, машините, приспособленията за осветление, отопление и пр. Макар машините с увеличението на техните размери абсолютно да стават по-скъпи, относително те поевтиняват. Ако пет работника произвеждат десет пъти повече стоки, отколкото по-рано, то изразходването на основен капитал поради това не се удесеторява; макар стойността на тази част от постоянния капитал да расте с развитието на производителната сила, тя расте далеч не в същата пропорция. Многократно вече изтъквахме разликата между отношението на постоянния капитал към променливия, както то се изразява в спадането на нормата на печалбата, и същото отношение, както то с развитието на производителността на труда се изразява в единица стока и нейната цена.

{Стойността на стоката се определя от цялото работно време, минало и живо, което влиза в нея. Повишението на производителността на труда се състои тъкмо в това, че частта на живия труд се намалява, а частта на миналия труд се увеличава, но се увеличава така, че общата сума на тру-

да, която се съдържа в стоката, намалява; следователно така, че количеството на живия труд намалява повече, отколкото се увеличава количеството на миналия труд. Миналият труд, въплътен в стойността на стоката — постоянната част на капитала, — се състои отчасти от износването на основния капитал, отчасти от влезлия в стоката изцяло оборотен постоянен капитал, суровини и спомагателни материали. Частта от стойността, която произлиза от суровините и спомагателните материали, с повишението на производителността на труда трябва да намалява, защото производителността на труда по отношение на тези материали се проявява именно в това, че тяхната стойност намалява. Напротив, характерното за повишението на производителната сила на труда е, че основната част на постоянния капитал твърде силно се увеличава, заедно с това се увеличава и онази част от неговата стойност, която поради износване се пренася върху стоките. Един нов метод на производство, за да се потвърди като метод за действително повишение на производителността, трябва да пренася върху отделната стока по-малка добавъчна стойностна част за износването на основен капитал, отколкото онази част от стойността, която спада, спестява поради намаляване на жив труд; с една дума, този метод трябва да намали стойността на стоката. От само себе си се разбира, че той трябва да повлияе така дори ако, както става в отделни случаи, в образуването на стойността на стоката влиза освен добавъчната износена част от основния капитал: една добавъчна стойностна част, която съответства на увеличилите се по количество или на по-скъпите суровини и спомагателни материали. Всички стойностни надбавки трябва да бъдат повече от уравновесени от намалението на стойността, което произтича от намалението на живия труд.

Ето защо това намаление на общото количество труд, което влиза в стоката, изглежда да е същественият признак на повишена производителност на труда, при каквито и обществени условия да се извършва производството. В общество, в което производителите регулират своето производство според предварително начертан план, дори и при просто стокково производство производителността на труда безусловно би се измервала с този мащаб. Но как стои работата при капиталистическото производство?

Да приемем, че определен отрасъл от капиталистическото производство

произвежда нормална единица на съответна стока при следните условия: износване на основен капитал на единица е $\frac{1}{2}$ шил. или марка; от суровините и спомагателните материали влизат във всеки къс $17\frac{1}{2}$ шил.; за работна заплата 2 шил. и при норма на принадлежна стойност 100% принадлежна стойност е 2 шил. Цялата стойност = 22 шил. или марки. За простота ще приемем, че съставът на капитала в този отрасъл на производство е средният състав на обществения капитал, следователно, че производствената цена на стоката съвпада с нейната стойност, а печалбата на капиталиста съвпада с произведената принадлежна стойност. Тогава производствените разходи на стоката = $\frac{1}{2} + 17\frac{1}{2} + 2 = 20$ шил., средната норма на печалба = $\frac{2}{20} = 10\%$, а производствената цена на единица стока е равна на нейната стойност, = 20 шил. или марки.

Да приемем, че се изнамери машина, която съкращава наполовина живия труд, необходим за всяка единица стока, но затова пък утроява частта на стойността, която се образува от износване на основния капитал. Тогава работата се представя в следния вид: износване = $1\frac{1}{2}$ шил., суровини и спомагателен материал, както и по-рано, $17\frac{1}{2}$ шил., работна заплата 1 шил., принадлежна стойност 1 шил., всичко 21 шил. — или 21 марки. Стойността на стоката е спаднала сега с 1 шил.; новата машина, явно, е повишила производителността на труда. Но за капиталиста работата изглежда така: неговите производствени разходи сега са: $1\frac{1}{2}$ шил. износване, $17\frac{1}{2}$ шил. суровини и спомагателен материал, 1 шил. работна заплата — всичко 20 шил., както и по-рано. Тъй като нормата на печалба непосредствено не се изменя от въвеждане на нова машина, той трябва да получи 10% над производствените разходи, което прави 2 шил.; следователно производствената цена е останала без изменение = 22 шил., но тя превишава стойността с 1 шил. За общество, което произвежда при капиталистически условия, стоката не е поевтиняла, новата машина не представлява *никакво* усъвършенстване. Следователно капиталистът никак не е заинтересован да въведе новата машина. А понеже, като я въвежда в производството, той само би лишил от всяка стойност предишната, още неизносена машина и би я превърнал просто в старо желязо, следователно би претърпял пряка загуба, той всякак се пази от тази за него утопична глупост.

Така за капитала законът на повишаващата се производителна сила на

труда важи не безусловно. За капитала тази производителна сила се повишава не когато с това изобщо се спестява жив труд, а само ако от заплащаната част на живия труд се спестява повече, отколкото се прибавя минал труд, както това накратко беше вече споменато в «Капиталът», кн. I, гл. XIII, 2, с. 356—357. Тук капиталистическият начин на производство изпада в ново противоречие. Неговото историческо призвание е безогледното, тикано напред в геометрическа прогресия развитие на производителността на човешкия труд. Той изменя на това призвание, щом той, както в този случай, спъва развитието на производителността. С това той отново доказва, че старее и все повече и повече изживява времето си. }*37)

Увеличението на минимума капитал, конто с повишаването на производителната сила става необходим за успешното водене на самостоятелно промишлено предприятие, се проявява в конкуренцията така: Щом новото по-скъпо производствено оборудване влезе във всеобща употреба, по-малките капитали в бъдеще нямат достъп в съответното производство. Само в началото на механическите изобретения в различните области на производство дребните капитали могат да функционират в тях самостоятелно. От друга страна; твърде едри предприятия с извънредно голям дял на постоянен капитал, като железните пътища, дават не средна норма на печалба, а само част от нея, лихва. Иначе общата норма на печалба би спаднала още по-ниско. Напротив, едно крупно съединение на капитали във формата на акции намира тук непосредствено поле за дейност.

Нарастването на капитала, следователно натрупването на капитал, включва намаление на нормата на печалба само доколкото поради това нарастване настъпват разгледаните от нас по-горе изменения в отношението на органичните съставни части на капитала. Но въпреки постоянните, всекидневни преврати в начина на производство ту една, ту друга по-голяма или по-малка част от целия капитал за известен период време продължава да се натрупва въз основа на дадено средно отношение на тези съставни части, така че с растежа на тази част не се определя никаква органична промяна, следователно и никакви причини за спадане на

нормата на печалба. Това постоянно увеличение на капитала, а затова и разширение на производството въз основа на старите методи на производство, което спокойно протича, докато наред с тях се въвеждат вече нови методи, на свой ред е причина за това, че нормата на печалбата спада не в такава степен, в каквата расте целият капитал на обществото.

Увеличението на абсолютния брой на работниците, въпреки относителното намаление на променливия капитал, изразходван за работна заплата, става не във всички клонове на производство и не във всички равномерно. В земеделието намалението на елемента на живия труд може да бъде абсолютно.

Впрочем абсолютното увеличение на броя на наемните работници, въпреки относителното му намаление, е само потребност на капиталистическия начин на производство. За него работните сили стават вече излишни, щом изчезне необходимостта да бъдат заставяни да работят 12—15 часа ежедневно. Развитие на производителните сили, което би намалило абсолютния брой на работниците, т.е. в действителност би давало на цялата нация възможност да извършва цялото свое производство за по-кратко време, би предизвикало революция, защото би извадило от строя мнозинството от населението. В това пак се проявява специфичният предел на капиталистическото производство, както и че то съвсем не е абсолютна форма за развитие на производителните сили и на производството на богатство, че, напротив, на известен пункт то влиза в колизия с това развитие. Частично тази колизия се проявява в периодически кризи, които настъпват, защото ту една, ту друга част от работническото население става излишна в своята стара професия. Пределът на капиталистическото производство е излишното време на работниците. Абсолютното излишно време, което обществото печели, не интересува капиталистическото производство. Развитието на производителната сила е важно за него само доколкото то увеличава принадлежното работно време на работническата класа, но не доколкото то изобщо съкращава работното време за материално производство; така капиталистическото производство се движи в противоречие.

Ние видяхме, че растящото натрупване на капитал включва неговата растяща концентрация. Така расте властта на капитала, персонифицираното в капиталиста обособяване на обществени условия на производство от

действителните производители. Капиталът все повече се проявява като обществена сила, чийто функционер е капиталистът и която не се намира вече решително в никакво съответствие с това, което може да създаде трудът на отделния индивид — а като отчуждена, получила самостоятелно съществуване обществена сила, която противостои на обществото като вещ и като власт на капиталиста чрез тази вещ. Противоречието между всеобщата обществена сила, в която се превръща капиталът, и частната власт на отделните капиталисти над тези обществени условия на производство все повече се развива в крещящо противоречие и носи в себе си разрешението на това отношение, тъй като то заедно с това предполага преобразуване на условията на производство във всеобщи, колективни, обществени условия на производство. Това преобразуване произтича от развитието на производителните сили при капиталистическото производство и от начина, по който се извършва това развитие.

Никой капиталист не прилага нов производствен метод доброволно, колкото и по-производителен да е и колкото и да увеличава той нормата на принадлежната стойност, ако намалява нормата на печалба. Но всеки такъв нов производствен метод поевтинява стоките. Затова първоначално капиталистът ги продава по цена над тяхната производствена цена, може дори по цена над тяхната стойност. Той пълни джоба си с разликата между техните производствени разходи и пазарната цена на останалите стоки, произведени при по-високи производствени разходи. Той може да прави това, защото средното работно време, обществено необходимо за производство на тези стоки, е по-голямо от работното време, което се изисква за това при новия производствен метод. Неговият производствен метод стои над средния обществен метод. Но конкуренцията ги прави всеобщи и ги подчинява на общия закон. Тогава настъпва спадане на нормата на печалба — може най-напред в тази сфера на производство, а след това тя се изравнява с другите, — което по този начин става съвсем независимо от волята на капиталистите.

Към този пункт трябва още да се забележи, че същият този закон господства и в онези сфери на производство, чийто продукт не влиза нито пряко, нито косвено в потреблението на работника или в производствените условия на неговите средства за живот; т.е. и в онези сфери на производс-

тво, в които никакво поевтиняване па стоките не може да увеличи относителната принадена стойност, да поевтини работната сила. (Наистина във всички тези отрасли поевтиняването на постоянния капитал може да повиши нормата на печалба при неизменяща се експлоатация на работника.) Щом новият производствен метод започне да се разпространява — и с това се дава фактическо доказателство, че тези стоки могат да се произвеждат по-евтино, — капиталистите, които работят при старите условия на производство, трябва да продават своя продукт под своята пълна производствена цена, защото стойността на тази стока е спаднала, работното време, което се изисква от тях за производството на тази стока, стои над общественото. С една дума — и това се представя като следствие на конкуренцията, — те трябва също да въведат новия метод на производство, при който отношението на променливия капитал към постоянния се намалява.

Всички обстоятелства, които предизвикват въвеждане на машините да поевтинява цената на произвежданите с тях стоки, неизменно се свеждат до намаляване количеството труд, поглъщано от единица стока; а, второ — до намаляване частта на износването на машините, стойността на която влиза в единица стока. Колкото по-бавно е износването на машините, толкова то се разпределя върху повече стоки, толкова повече жив труд заместват те до момента на тяхното възпроизводство. И в двата случая количеството и стойността на основния постоянен капитал се увеличават по отношение на променливия.

«При равни други условия способността на една нация да прави спестявания от своята печалба се изменя с нормата на печалбата — тази способност се увеличава, когато нормата на печалба е висока, намалява, когато тя е ниска; но когато нормата на печалбата спадне, всички други условия не остават равни... Ниска норма на печалба обикновено се съпровожда с бърз темп на натрупване в сравнение с броя на населението, както в Англия... висока норма на печалбата — с по-бавен в сравнение с броя на населението темп на натрупването.» Примери: Полша, Русия, Индия и т. и. (Richard Jones. «An Introductory Lecture on Political Economy». London, 1833, p.50—51.

Джонс правилно изтъква, че въпреки спадането на нормата на печалбата,

стремежите и възможностите за натрупване се увеличават.

Първо, поради растящото относително свръхнаселение.

Второ, защото с растящата производителност на труда се увеличава масата на потребителните стойности, представлявани от една и съща разменна стойност, т.е. увеличава се масата на веществените елементи на капитала.

Трето, защото възникват нови и разнообразни отрасли на производство.

Четвърто, поради развитието на кредитната система, акционерните дружества и пр. и свързаната с това леснота да се превръщат парите в капитал, без да става човек лично промишлен капиталист.

Пето, поради растежа на потребностите и стремежа към обогатяване.

Шесто, поради увеличение на масата на вложения основен капитал и т.н.

Трите главни фактора на капиталистическото производство са следните:

1) Концентрация на средствата за производство в малко ръце, поради което те престават да бъдат собственост на непосредствените работници, а, напротив, се превръщат в обществени сили на производството. Макар отначало да са такива като частна собственост на капиталистите. Последните са довереници на буржоазното общество, но те приджобват всички плодове на това дружество на доверие.

2) Организация на самия труд като обществен труд: чрез кооперация, разделение на труда и съчетание на труда с природните науки.

И в двете посоки капиталистическият начин на производство ликвидира частната собственост и частния труд, макар и в противоречиви форми.

3) Създаване на световен пазар.

Огромната по отношение на населението производителна сила, която се развива в рамките на капиталистическия начин на производство, и нарастването, макар и не в същата пропорция, на капиталовите стойности (не

само на техния материален субстрат), които растат значително по-бързо от населението, противоречат на все повече стесняващата се в сравнение с растящото богатство основа, за която действа тази огромна производителна сила, и на условията за нарастване на стойността на този все повече разрастващ се капитал. Оттук и кризите.

([горе](#))

* **БЕЛЕЖКИ (ПРЕПРАТКИ)** „под линия“

[*35] «Ние бихме могли също така да очакваме, че колкото и да намалява нормата на печалбата върху капитала поради натрупване на капитал в земеделието и повишаване на работната заплата, общата сума на печалбата ще се увеличи. Така, ако приемем, че с натрупване на всеки нови 100 000 ф.ст. нормата на печалбата ще спада от 20 на 19, на 18, на 17 процента, постоянно намалявайки, би трябвало да се очаква, че сумата на печалбата, получена от всички следващи притежатели на капитал, винаги ще прогресира; че тя ще бъде повече, когато капиталът е 200 000 ф.ст., отколкото когато той е 100 000 ф.ст., още повече, когато той е 300 000 ф.ст. и т.н., увеличавайки се, макар и в понижаваща се пропорция, с всяко увеличение на капитала. Обаче тази прогресия е вярна само за известен период: така 19% от 200 000 ф.ст. е повече, отколкото 20% от 100 000 ф.ст., 18% от 300 000 ф.ст. е повече, отколкото 19% от 200 000 ф.ст., но когато капиталът се натрупа до известна голяма сума и печалбата пак спадне, по-нататъшното натрупване ще намалява общата сума на печалбата. Да приемем следователно, че натрупването е достигнало 1 000 000 ф.ст., а печалбата е равна на 7%, тогава общата сума на печалбата ще бъде 70 000 ф.ст.; ако сега към единия милион се прибавят още 100 000 ф.ст., а печалбата се понижи на 6%, то собствениците на капитала ще получат 66 000 ф.ст., или с 4000 ф.ст. по-малко, макар общата сума на капитала да се е увеличила от 1 000 000 ф.ст., на 1 100 000 ф.ст. «Ricardo, Principles of Political Economy». (Works ed. by MacCulloch, 1852. Ch.VI, p.68—69). В действителност тук се приема, че капиталът нараства от 1 000 000 ф. ст. на 1 100 000 ф.ст., т.е. с 10%, докато нормата на печалбата спада от 7 на 6, т.е. с $14\frac{2}{7}\%$ Hinc illae lacrimae.]

[*36] В този случай е прав А. Смит, а не Рикардо, който казва: «Те твър-

дят, че равенството на печалбите става по силата на общото повишение на печалбите, а аз съм на мнение, че печалбите, получавани в благоприятствания отрасъл на търговията, бързо ще спаднат до общото равнище» ([D. Ricardo. «Principles of Political Economy»! - Works ed. by MacCulloch [London 1852]. p.73).]

[*37] Гореприведените редове са поставени в скоби, защото, макар да представляват прередактиране на една забележка от оригинала на ръкописа, в изложението на някои пунктове те излизат извън материала, който се намира в оригинала. Ф.Е.]

([горе](#))

[Назад към всички части](#)

[АБОНИРАЙ СЕ ЗА САЙТА](#)

когато публикуваме нещо ново,
веднага автоматично на пощата ви ще дойде съобщение.